

MUGUR ANDRONIC

**CONTRIBUȚII CULTURAL-ORTODOXE
MEDIÉVALE LA FORMAREA
CONȘTIINȚEI UNPTĂȚII NAȚIONALE LA ROMÂNI**

SOCIETATEA CULTURALĂ "ȘTEFAN CEL MARE" - BUCOVINA

SUCEAVA 2002

PAGINI DE ISTORIE ȘI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ
I.

MUGUR ANDRONIC

**CONTRIBUȚII CULTURAL-ORTODOXE
MIEVALE LA FORMAREA CONȘTINȚEI
UNITĂȚII NAȚIONALE LA ROMÂNI**

Culegere computerizată:
drd. Constantin-Emil Ursu, Tiberiu Polocoșeriu

Tehnoredactare:
drd. Constantin-Emil Ursu, Tiberiu Polocoșeriu

**Coperta I (concepție drd. Mugur Andronic), redă o pagină
cu stemele reunite ale Munteniei și Moldovei
din *Triodul de Iași* (1747).**

**Coperta IV ilustrează o pagină cu stemele reunite ale
Moldovei și Munteniei de pe un *Molîtvenic*, tipărit
la Buzău (1747).**

Editat de Societatea Culturală „Ștefan cel Mare”-Bucovina
ISBN 973-0-02554-1
Suceava 2002

**PAGINI DE ISTORIE ȘI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ
I.**

MUGUR ANDRONIC

**CONTRIBUȚII CULTURAL-ORTODOXE
MEDIEVALE LA FORMAREA CONȘTIINȚEI
UNITĂȚII NAȚIONALE LA ROMÂNI**

SUCEAVA 2002

La a LXXXIV-a aniversare a unirii Basarabiei cu România

CUPRINS

Adresare de suflet și conștiință românească.....	7
Izvoare și istoriografie.....	9
Aspecte ideologice.....	13
Cartea și manuscrisul, mijloc și scop de materializare a ideii de unitate culturală	26
Învățământul medieval – factor de unitate a poporului român.....	55
Interferențe cronicărești – literare.....	70
Legături și colaborări între oamenii de cultură.....	87
Concluzii.....	94
Bibliografie generală.....	96

PREDOSLOVIE

Conștiința unității de neam, limbă și credință a călăuzit permanent de-a lungul veacurilor pe fiii neamului românesc. Românii s-au simțit un singur popor, cu o singură limbă chiar înainte de a fi fost uniți într-un stat național. În acest sens, o contribuție deosebită întru păstrarea acestei unități a avut-o, cum bine știm, Biserica Ortodoxă Română.

Fiii acestui pământ, frați întru credința ortodoxă, și-au hrănit sufletele și idealurile sfinte din Cuvântul rostit și apoi scris al Bisericii – mama sfântă a poporului român. Cuvântul, fie el manuscris sau tipărit, a izvorât din tinda sfințelor lăcașuri de închinare a Bisericii Neamului.

Slova scrisă de Biserică a avut și are menirea de a cultiva în sufletele oamenilor păstrarea unității de credință adică păstrarea curăției adevărului de credință și deopotrivă limba română. Cuvântul scris de Biserică educă la copii și desăvârșește la cei maturi chipul moral sădit de Dumnezeu în om. Tocmai acest chip a rodit la români ospitalitate, adică dăruire și bunătate pentru ceilalți frați străini de limbă și de loc, înainte de toate Cuvântul Bisericii a rodit însă respect pentru muncă, precum și devoțiune pentru ocrotirea și miluirea celor nevoiași.

Acest adevăr sfânt pentru cei ce gândesc și simt românește privind conștiința unității naționale ne este înfățișat pe scurt, rod al unei laborioase munci, îndelung chibzuită de distinsul cercetător – arheolog și cărturar, directorul general adjunct al Complexului Muzeal "Bucovina" din Suceava, prof. drd. Mugur Andronic.

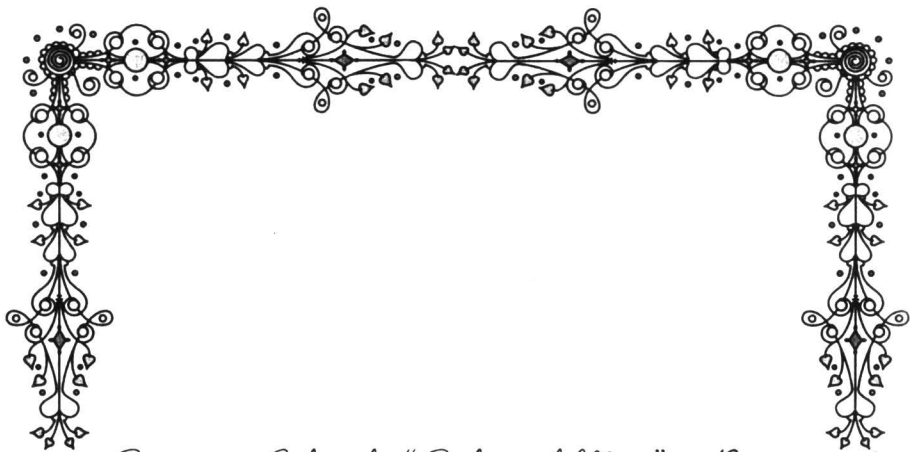
Domnia Sa a cules cu rigoare științifică nectarul informațiilor, sistematizând și sintetizând din tot ceea ce s-a scris mai valoros cu privire la tema prezentată, încât oferă celor mai puțini cunoscători posibilitatea de a cunoaște și înțelege adevărul mântuitor al neamului nostru: conștiința unității naționale.

Toți cei care vor citi aceste pagini sunt datorți a aduce autorului cuvânt de mulțumire, iar Noi, alăturându-Ne acestora îi împărtășim binecuvântările arhicuvenite unui om care trăiește și trudește pentru punerea în lumină a valorilor și roadelor izvorâte din conștiința unității noastre naționale.

† P I M E N

+ bimey

ARHIEPISCOP AL SUCEVEI ȘI RĂDĂUȚILOR

Societatea Culturală "Ștefan cel Mare" - Bucovina aduce sincere mulțumiri și pe această cale, pentru sprijinul acordat apariției acestei cărți, următoarelor firme conduse de persoane animate de alese sentimente patriotice:

- S. C. "EUROFARM HOLDING" S. A. (Director general Liviu Șugăr);
- S. C. COMALIMENT S.A. (Director general Gheorghe Buruiană);
- S. C. RESTACO S. R. L. (Antreprenor Mihai Bradu);
- S. C. PROTOTIP S. R. L. (Manageri Anton și Brândușa Lauric).

ADRESARE DE SUFLET ȘI CONȘTIINȚĂ ROMÂNEASCĂ

Urgiile veacurilor îndepărtatului ev mediu românesc, de la Tisa și până la Nistru, au distrus cu lăcomie și nepăsare poate cele mai prețioase și vechi izvoare și izvoade ale istoriei noastre naționale. Au rămas însă adânci îngropate în pământ, acolo unde doar obuzele de calibru mare au putut avea necuviința să scurme, osemintele strămoșilor noștri, opincarii, nepieritoarei Miorițe. Aceste constelații de moaște strămoșești rămâne-vor de-a pururi hrisoavele cele dintâi ale neamului...

Lucrarea de față este rodul unei trude de documentare din anii trecuți, în care, ca și acum, din păcate, pagini de istorie românească și adevăruri esențiale nouă au fost batjocorite de unii mancurți, străini de neam, de bun simț și de știință. A mai afirma și astăzi, la începutul mileniului III, după atâtea veacuri de mărturisiri documentare, interne sau externe, că moldovenii sunt altceva decât români, oricare cetățean al României sau occidental cu minimă cultură istorică ar reacționa cu un zâmbet amar... Oare atât de dură a fost mancurtizarea odioasei mașini sovietice, de distrugere a conștiinței populațiilor și popoarelor supuse? Oare cât a mai rămas și din teama de altădată a supușilor?...

Până când ni se va mai arunca praf în ochi de către unii – în același stil sovietic – amintindu-ni-se insistent de cele câteva pagini izolate de interferențe istorice ale Moldovei cu răsăritul – și acelea doar prin destinul câtorva personalități! – (exemplul lituanienței Evdochia de Kiev, exilul lui Cantemir sau aventura lui Hmielnițchi),

uitându-se de veacuri întregi de conviețuire unitară românească de la Nistru și până la Tisa?

Cu siguranță însă că timpul va vindeca și aceste răni de pe chipul Europei viitoare. Dar până atunci considerăm că este în primul rând de datoria istoricilor, chiar și de provincie, de a contribui, cu modestele putințe, la o informare cât mai bună și obiectivă a tuturor pasionaților de istorie din teritoriile cotoșite de imperiul stalinist în 1940. *Căci nu poate fi ceva mai dezgustător în minunata și adevărata lume a muzei Clio decât falsificarea premeditată a istoriei unei națiuni, și așa mult prea încercată în destinul său multimilenar.*

De aceea, lucrarea - tipărită datorită gestului de aleasă generozitate a **Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților**, căreia îi adresăm din nou mulțumirile noastre - va fi donată în cea mai mare parte a tirajului de către Societatea editoare, conform nobilelor sale prevederi statutare, intelectualității satelor și orașelor basarabene și nord-bucovinene, aceleia căreia ea le este și dedicată prioritar, ca o nouă dovadă a unității noastre culturale dintotdeauna...

Cu alese sentimente
de fraternitate,

AUTORUL

IZVOARE ȘI ISTORIOGRAFIE

Cunoașterea celor mai bune realizări istoriografice românești se impune de la începutul celui care își îndreaptă pașii cercetării, în vastul, dar și pasionantul spațiu medieval românesc. În cadrul relevării numeroaselor aspecte ale legăturilor culturale dintre cele trei țări românești a fost necesară consultarea unor izvoare de bază pentru întreaga istorie medievală românească precum: cronica episcopului de Roman, Macarie, „Letopisețul Țării Moldovei” al lui Grigore Ureche, „Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace” al continuatorului lui Ureche, Miron Costin, „Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601” al fiului lui Miron Costin, Nicolae Costin. La rândul său istoriografia munteană a fost citată prin „Letopisețul Cantacuzinesc” și prin „Istoria Țării Românești dintru început” a eruditului Constantin Cantacuzino.

Dacă unele date legate de circulația de manuscris și de carte au fost obținute din lucrarea lui Ilie Corfus „Însemnări de demult” și din cea a lui Gabriel Ștrempel intitulată „Copiști de manuscrise românești până la 1800”, relațiile dintre Moldova și zona Bistrița-Năsăud au fost bine evidențiate în cartea lui Nicolae Iorga „Documente românești din Arhivele Bistriței”.

Faptul că problemele legate de diferitele interferențe culturale între țările românești au preocupat de mult timp pe mulți autori, dar și faptul că pe aceste teme s-au scris puține lucrări de sinteză, au făcut necesară o mult mai bogată informare în ceea ce privește lucrările generale, studiile și articolele. În această ordine de idei unul dintre cei mai vechi istorici cu preocupări serioase asupra unor aspecte ale culturii noastre medievale, caracterizat de altfel printr-o neobosită sete de lucru și de investigație pe teren, a fost Nicolae Iorga. Alături de lucrări și articole ca „Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române”, „Istoria învățământului românesc”, „Cronicele muntene”, „Mărunțișuri istorice culese din Ungaria”, „Contribuții la istoria învățământului în țară și în străinătate (1780-1830)” și altele*, mult eruditul istoric român se remarcă

* Vezi lista bibliografică anexă.

mai mult prin „Istoria lui Mihai Viteazul”, „Istoria românilor din Ardeal și Ungaria”, „Francisc Rakoczy al II-lea întemeietorul conștiinței naționale ungurești și românii”, „Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului”. O mențione deosebită însă, prin bogăția informatică și prezentarea pe deplin științifică, merită cele două volume de „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)”, punct de reper valabil și astăzi în tratarea literaturii românești. Pentru perioada de până la 1688, a fost consultată ca o bună realizare în materie de literatură religioasă veche, „Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688”, aparținând aceluiași remarcabil om de știință.

Exemplul lui Iorga de căutător de manuscris și carte veche, dar și de călător, mai ales prin Transilvania, a creat un precedent pentru alți cercetători. Astfel, la îndemnul lui Iorga, Ioan Bîrlea strânge „Însemnări din bisericile Maramureșului”. Un bun cunoscător al cărții vechi păstrate în Țara Făgărașului s-a dovedit a fi Valeriu Literat prin realizarea studiului „Din Țara Oltului. Însemnări vechi din biserici noi”.

La rândul său, Liviu Patachi a adus unele noutăți cu privire la circulația de carte prin articolul numit „Cărți vechi religioase din Țara Hațegului pe o listă din 1857”.

Cercetări mai modeste a făcut în Bucovina Simion Florea Marian, în urma cărora a tipărit „Inscripțiuni de pe manuscrise și cărți vechi din Bucovina”.

O preocupare care a vădit și mai mult interes pentru fenomenul penetrației cărții muntenești la nord de Carpați, fenomen urmărit evolutiv, a fost înregistrată în activitatea lui Virgil Molin, Constantin Feneșan, Barbu Teodorescu și Ioana Cristache-Panait. Primul autor scrie „Aria de răspândire a cărții de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea” și „Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea”. Pentru secolul al XVII-lea al doilea autor a dedicat, studiul „Circulația cărților din secolul al XVII-lea” iar veacul următor este vizat de I. Cristache-Panait în „Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene”. Activitatea aceleiași tipografii muntene este analizată la rândul său de Barbu Teodorescu în „Circulația vechii cărți bisericești de București (1508-1830)”.

În sfârșit, amintim lucrarea care a vizat cărțile vechi găsite în Basarabia, „Circulația cărții bisericești românești în Basarabia sub ruși” a lui P. Constantinescu-Iași.

Un foarte documentat studiu „Cartea și tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre Țările Române în secolul al XVI-lea”, aparține lui Ludovic Démeny. Autorul analizează modul după care grafica tipăriturilor lui Macarie a fost influențată de către unele din cele mai bune realizări de manuscrise moldovenești, ca mai târziu primele cărți tipărite de acest tipograf să ofere un exemplu similar pentru aparițiile de carte din Transilvania.

Fără să aducă contribuții personale deosebite, dar realizând o bună sinteză a numeroase cărți și articole de specialitate, profesorul universitar din Cluj, Octavian Șchiau, a realizat „Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval”. Lucrarea își propune să surprindă în cele șapte capitole ale sale circulația de carte, dascăli, copişti, elevi și prelați. O atenție deosebită este acordată penetrației cărții muntenești aparținând secolelor XVII-XVIII în Ardeal, ca și remarcabilei „Cazanii” a lui Varlaam, căreia i se dedică un întreg capitol.

Marea popularitate a cărților populare pe întreaga arie de locuire românească este bine urmărită de Nicolae Cartojan, cel care și-a dedicat mare parte din cercetarea sa aceleiași teme. Astfel se explică de ce lucrarea „Cărțile populare în literatura română” trebuie citită de cel ce are în vedere romane de inspirație populară.

Pentru o cât mai bună cunoaștere a literaturii române în general, ca fond comun de propagare a numeroaselor interferențe culturale, a fost folosită „Istoria literaturii române” ediție apărută în 1964, sub coordonarea academicienilor George Călinescu și Alexandru Rosetti.

O adevărată sinteză cu privire la drumurile străbătute de cărțile de peste munți în Transilvania, realizează și Mircea Păcurariu, în subcapitolul „Circulația tipăriturilor din cele trei țări române” din cadrul lucrării sale „Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII”. Lucrarea eruditului teolog de la Sibiu, prezintă de fapt conținutul unei lucrări de doctorat, care în cea mai mare parte a sa este dedicată relațiilor bisericești dintre Țările Române. În ceea ce privește istoria bisericii ortodoxe române au mai scris Ștefan Meteș („Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria”, „Șerban-Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal”), Ioan Lupaș („Mitropolitul Varlaam al Moldovei 1632-1653”, „Începuturile domniei lui Matei Basarab și relațiunile lui cu Transilvania”), Nicolae Iorga („Istoria

Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor”), Silviu Dragomir („Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea”) și Nicolae Dobrescu („Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia”).

Diferite alte aspecte ale relațiilor culturale, cu o subliniere deosebită a contribuției culturale adusă de Transilvania culturii românești în general, sunt prezentate în „Transilvania în istoria poporului român” (Constantin C. Giurescu), „Din istoria Transilvaniei” (Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu și alții) și în „Emigrări românești din Transilvania în secolele XVIII-XX” de Ștefan Meteș.

* *
*

Stemele unite ale Moldovei și Munteniei de pe o pagină
din *Octoihul* de Râmnic, 1742.

ASPECTE IDEOLOGICE

Este astăzi un bun științific câștigat sublinierea rolului culturii medievale, prin ce a avut ea mai bun pe ambele versante carpatice, în păstrarea unității de limbă, conștiință și simțire românească. Marele merit al culturii noastre medievale și în același timp avantaj față de realitățile politico-militare și economice, care puteau fi mult schimbate prin forța armelor, este faptul că aceasta a supraviețuit și s-a dezvoltat, existând tocmai prin limba și spiritul românesc. În situația în care Țările Române au stat la răscrucea a trei mari imperii, devenite cu timpul simboluri de decadentă și conservatorism, rolul relațiilor culturale apare în mod și mai pregnant, căci fără un contact permanent economic, politic, dar și cultural, românii, despărțiți doar prin granițe politice, rezultate directe ale vicisitudinilor istorice, nu ar fi putut constitui, în final o națiune unitară. Unitatea politică mult dorită și din ce în ce mai mult conștientizată la români de-a lungul secolelor, o dată realizată, a reprezentat ultimul pas spre independență națională.

O caracteristică esențială a celor mai bune opere istoriografice medievale românești, este preocuparea permanentă de subliniere a latinității, continuității și unității neamului românesc de pe ambele versante carpatice. Aceste mari adevăruri istorice, sub impresia cărora au trăit de-a lungul timpului Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir, corifeii Școlii Ardelene, pentru a cita numai câteva nume, au fost consemnate și de unii dintre marii istorici europeni. Aceste valoroase idei și-au găsit permanența în viabilitatea conștiinței românești, în ultimă instanță în continuitatea românească în spațiul carpatodanubian. Dacă de la romani am luat mândria originii și invincibilitatea unei limbi superioare, dacii ne-au lăsat iubirea de vatră și tenacitatea lucrării gliei strămoșești.

Pentru a rezista valurilor succesive de migratori, adevărat puhoi demografic, românii au plătit șansa supraviețuirii lor etnice și culturale prin „retragerea lor din istorie”. Așa se explică de ce au fost privați în evul mediu

de o cultură superioară, ceea ce ne-a făcut să receptăm mai multe influențe din lumea slavă înconjurătoare, altoite în primul rând pe un fond religios. Spre deosebire însă de biserica romano-catolică, care a frânat în Occident procesul de constituire a statelor unitare și care avea mari venituri în toate statele catolice dirijând atent curente spirituale, biserica patriarhilor din Orient nu lua dijmă din țările ortodoxe și nu se amesteca în viața politică internă a lor. În acest context biserica ortodoxă română a constituit un puternic mediu – liant între toți românii despărțiți doar politic, în condițiile în care cultura feudală și la noi s-a caracterizat printr-un puternic particularism local. Religia fiind miezul ideologic, biserica învăluia orânduirea feudală cu aureola grației divine; ea își întocmise o ierarhie proprie după modelul feudal și era în fine cel mai mare dintre seniorii feudali. Dominând spiritual, ajunge să dețină un adevărat „monopol” asupra pregătirii intelectuale, astfel încât cultura însăși a căpătat un caracter esențialmente teologic. Ținând cont numai de aceste lucruri, trebuie înțeles rolul de necontestat azi pe care l-a avut ortodoxismul românesc, deoarece „românii având posibilități de instruire prea reduse – Bizanțul însuși căzuse – lipsiți fiind” mai ales în Banat și Ardeal „de un cler superior mai instruit și de o clasă suprapusă, purtătoare a unei culturi majore proprii, s-au avându-le în prea reduse proporții, ortodoxia românească a coborât în adâncime, a îmbrățișat mai multe forme populare, devenind prin aceasta o ortodoxie proprie, componentă a etnicului românesc, care s-a concretizat în ritualuri total deosebite de ale celorlalte religii, dar identice în schimb pe întreaga arie a poporului român... distanțând-o, deosebind-o radical de catolicism sau de protestantism”¹.

Dacă regimul turcesc din Banat sau Transilvania a fost pasiv în fața diverselor religii, sau chiar a simpatizat puțin ortodoxismul pe care-l vedea opus catolicismului imperial, o dată cu cucerirea austriacă a acestor zone importul de carte românească din Muntenia și Moldova va suferi opreliști, culminând în anul 1718 cu ordonanța lui Carol al IV-lea, care interzicea înființarea de tiparnițe în afara centrelor universitare sau capitalelor de provincii, unde puteau fi ușor controlate de oficialități. Putem astfel înțelege mai bine nemulțumirea care cuprinsese și pe mitropolitul muntean Teodosie, când pericolul „unirii” cu religia Romei iminent fiind, scria la 3 noiembrie 1700 patriarhului Adrian din Moscova că papistașii „fac multe, nespuse

¹ D. Prodan, *Supplex Libellus Valahorum*, București, 1967, p. 81.

cruzimi și cu toată înșelăciunea și viclenia... ca lupii răpitori ascunși în piele de oaie se întrec fără încetare și fără odihnă a amăgi și a aduce în rătăcire adevărata turmă ortodoxă a lui Hristos”².

Puternicele legături dintre românii din Dobrogea, Muntenia, Oltenia, Banat, Transilvania, Bucovina și din Moldova nu au putut fi oprite nici o dată. Ele au continuat permanent cu intensitate, vizând mai ales pe românii din teritoriile ocupate de trupele austriece sau otomane. Sate întregi de bejenari ardeleni trec munții, unele oprindu-se de abia în Dobrogea; altele muntene trec în Moldova sau Dobrogea; bănățenii primesc cu ospitalitate numeroși bejenari olteni; după 1775 bucovinenii mențin un strâns contact cu moldovenii și chiar îl extind pe cel cu transilvănenii, iar după 1812 suflul cultural de la Iași și Neamț se face bine simțit peste Prut.

Prin intensa sa circulație, cartea românească a adus o contribuție deosebită la menținerea unității de limbă și conștiință. Conștient de acest lucru, Ion Budai Deleanu se exprima astfel: „Am găsit cu cale a-mi întinde vorbirea și la regiunile învecinate... precum și la România și Moldova, pentru că, de una parte aceste provincii formau Dacia veche, iar pe de alta, așa se aseamănă între sine încât parcă formează o singură țară și că sunt menite pentru un singur popor și pentru o singură domnie”³. La rândul său, Vasile Pop, într-o „Disertație despre tipografiile românești”, sublinia importanța limbii în formarea națiunii, căci „o națiune nu se poate firește osăbi prin munți înalți, râuri mari sau alte hotară politicești”⁴.

Ideologia Școlii ardeleni a cuprins ideile celor mai valoroase realizări istoriografice de peste Carpați, ca apoi ea să le transforme în idealuri naționale, în cauze politice.

De un minunat patriotism a dat dovadă bucovineanul Doxachi Hurmuzachi (1782 – 1857), care a lăsat în testamentul său, devenit faimos în acele vremuri, un cald apel către fruntașii români: „...să nu uitați că aveți de îndeplinit trei datorii mari și sfinte pentru cari aveți a răspunde înaintea lui Dumnezeu, înaintea oamenilor și a urmașilor voștri. Aceste trei datorii sunt:

² Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 300.

³ C. Daicoviciu, Ștefan Pascu și alții, *Din istoria Transilvaniei*, Ed. Academiei, București, 1961, p. 297.

⁴ *Ibidem*, p. 295.

patria, limba și biserica”⁵. Iată deci din nou subliniată, e drept, mai târziu, la mijlocul secolului al XIX-lea, importanța limbii și a religiei strămoșești.

Revenind la anii 1700, când în Transilvania a fost în prim plan ofensiva antiortodoxă, „Cronica mănăstirii Silvașului” se evidențiază a fi un manifest anticatolic, de un vădit dramatism având unele pasaje cu rezonanță de blestem popular, și reflectând de astfel spiritul general de moment al mirenilor:

„Ia aminte ceriule și voi grăi,
Plângând cu amar mă voi tângui;
Auzi-mi pământule cuvintele
Și să-mi cuprinzi lacrimile.

.....
Căci nu va fi spre un folos
Unația ce s-au scos,
Ci numai să ne răsnească
De frații din Țara Românească
Și din Țara Moldovenească,
Ba încă și între noi în Ardeal
Să bage pe cel viclean,
Să nu ne mai putem înțelege,
Nici din sași și nici din unguri a ne mai alege”.⁶

Reflectând și situația politică din zona Europei de răsărit, Țările Române s-au aflat într-o anumită măsură și la confluența unor influențe religioase. Presiunile religioase la care erau expuși ardelenii generau de cele mai multe ori reacții dogmatice în celelalte două state vecine, foarte adesea prin intermediul cărții grecești. Primele cărți grecești apărute la noi au aparținut acestui curent general anticatolic. În 1642, la Iași apărea decretul patriarhului din Constantinopol, Partenie, îndreptat împotriva catehismului calvinesc atribuit astăzi lui Chiril Luccaris, iar în 1690 în Muntenia apărea o

⁵ C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918*, Cernăuți, 1926, p. 42-43.

⁶ Al Rosetti (sub redacția), *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1964, p. 702-703.

polemică anticatolică scrisă de Maxim din Peloponez⁷. O atitudine identică a fost luată de un prim sinod ținut la Iași, în august 1595, cu participarea mitropoliților Moldovei și Munteniei, și a unor episcopi ruteni și ucraineni⁸.

După realizarea mult apreciatei sale „Cărți românești de învățătură”, care constituie un excelent exemplu de ortodoxism pur, cu același gând la primejdia calvină Varlaam tipărește la Iași lucrarea logofătului Eustratie intitulată „Șapte taine ale Bisericii” (1644), care cuprindea probleme de dogmă mult atacate de calvini. Ultima carte, care se răspândește și în Bihor prin copii variate⁹, a constituit un izvor de inspirație pentru mitropolitul Țării Românești, Ștefan în încercarea sa de a traduce „Mistic sau Sacrament”¹⁰. După 1640 primejdia calvină crescuse. Principele Racockzi, el însuși calvin, acceptă tipărirea „Catehismului calvinesc” (iulie 1640), prima carte tipărită în limba română. Primejdia făcându-se și mai simțită în lumea greacă și slavă, se ajunge în 1642, cu învoirea lui Vasile Lupu, la întrunirea unui nou sinod. La Iași, vin și delegați constantinopolitani și cei ai lui Petru Movilă, prieten și colaborator al lui Varlaam. În urma discuțiilor teologice se pune la punct „Mărturisirile ortodoxe” pregătite de Movilă, carte ce devine o normativă a bisericii răsăritene, concepută fiind inițial ca un instrument de luptă împotriva catolicismului polonez. Peste trei ani, în 1645, are loc un nou sinod, tot la Iași, mai restrâns, dar privind mai îndeaproape problemele românești. Varlaam, după ce adunase un „săbor di într-amândouă părțile și di în Țara Românească și di în Țara Moldovei”¹¹ pentru cercetarea catehismului racockzian, tipărește în același an la mănăstirea Dealu din Muntenia răspunsul său numit: „Carte care se chiamă Răspunsul împotriva catihismului calvinesc, făcută de părintele Varlaam mitropolitul Sucevei și arhiepiscopul țării Moldovei”. În predoslovie povestește împrejurările care l-au făcut să scrie cartea: merge la Târgoviște „cu trebi domnești și a norodului”, cunoscându-l astfel și pe Udriște Năsturel care îi dă să citească

⁷ V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Ed. Științifică, București, 1957, p. 538.

⁸ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a-II-a, vol. I, Ed. Ministerului de Culte, București, 1928, p. 204.

⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 168.

¹⁰ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 168.

¹¹ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. IV, București, 1903, p. 192.

catehismul, carte „plină de otravă de moarte sufletească”, care-l face să simtă „o mare grijă și multă scârbă au cuprins sufletul și inima” sa. De aceea consideră răspunsul său ca o „datorie mare”, adresându-se mai ales credincioșilor ce „se află în părțile Ardealului” ca unora ce sunt „adevărați fii ai sfintei noastre biserici apostolicești, iubiți creștini și cu noi de un neam Români...”¹². Într-adevăr, îndemnul moldoveanului a avut ecou. Mitropolitul ardelean Ilie Iorest (1641-1643), care-și făcuse ucenicia la Putna lângă mormântul lui Ștefan, se alătură curentului inițiat de Varlaam, plătind în final cu temnița această opoziție făcută calvinismului.

Au trebuit să treacă 11 ani de la „Răspunsul” anticalvin al lui Varlaam, ca să apară (deci în 1656) riposta superintendentului calvin Gheorghe Csulay: „Scutul catehismului cu răspuns din Sfânta Scriptură împotriva răspunsului a două țări fără Scriptura Sfântă”¹³. Este o lucrare destul de seacă în argumentări și slab redactată.

În urma „unirii” cu Roma activitatea tipografică anticatolică se intensifică. La Iași, sub Antioh Cantemir apărea „Tomul iubirii” iar la sud de Milcov, prin învoirea lui Brâncoveanu se tipări „Cartea de lumină”, „Mărturisirea credinței” și „Învățăturile creștinești”. În timp ce Brâncoveanu făcea demersuri politice pe lângă Viena, mitropolitul muntean Teodosie, după ce îl mustră pe Atanasie cel ce acceptase compromisul religios propus de Austria, cu ocazia cererii transilvăneanului de-a primi noi cărți de cult („Triodul” și „Penticostarul”), folosi ca ultimă metodă excomunicarea. În această perioadă teascurile muntene lucrează din plin: 1698 – seria „Mineelor”, „Molitvenic” cu o nouă editare în 1701, „Octoih” – 1700, „Penticostar” – 1701, „Psaltire”, „Învățătură de șapte taine” – 1702 (toate de Buzău), „Molitvele vecerniei” – 1700, „Liturghia” – 1700, „Noul Testament” (reeditare), „Psaltirea” (reeditare), „Apostolul” (reeditare), ș.a.m.d.¹⁴

Antim Ivireanu viza tot pe ardeleni, inaugurând în 1705 presa de la Râmnic, care s-a remarcat printr-o activitate deosebit de bogată.

¹² I. Lupaș, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei*, Cluj, 1935, p. 18-19.

¹³ Șt. Metaș, *op. cit.*, p. 283.

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 444-445.

În același timp circulația peste munți a clericilor crește. Mulți „popi rebeli” vin în Principate, obligând pe noii domni fanarioți să intervină pe lângă imperiali pentru a fi primiți înapoi în parohiile lor.

Față de secolul al XVII-lea, în perioada domniilor fanariote asistăm la o mai mare afirmare a conștiinței naționale, sensibil percepută în predosloviile – manifest din unele cărți apărute acum. În introducerea la întâiul „triod românesc”, apărut la Râmnic în 1731, episcopul Inochentie sublinia faptul că „nici într-alte părți unde se află patria românească nu s-au mai tipărit”, iar în 1746 în „Evanghelia” de Râmnic episcopul Climent afirma că, lucrarea prefațată de el are darul „să lumineze nu numai celor din casă adică din Țara Măriei Tale (Constantin Mavrocordat – n.n.) ci tuturor celor ce vorbesc limba rumânească”¹⁵. Mai târziu, în 1815, Naum Rîmniceanu scria mitropolitului din București rugându-l ca acesta să-i ceară lui Molnar Pioariu doi – trei învățați care să vină la Râmnic spre a-l ajuta la tipărirea unor cărți ce aveau să circule „în toate părțile dacicești”¹⁶.

Cartea românească a fost adesea vizată și în lunga corespondență dintre episcopii de Argeș și Râmnic (Chezarie și Iosif) și negustorul sibian Hagi Constantin Pop.

O încercare de a lua legătura cu oficialitățile Transilvaniei în scopul unor transporturi legale de carte de la Râmnic, o face încă din 1725 episcopul Damaschin, cerând Consiliului de Război austriac să permită trimiterea de cărți destinate învățaturii tinerilor (probabil este vorba de „Întâia învățătură pentru tineri”¹⁷). Urmașul său Inochentie va obține o astfel de aprobare, cunoscându-se la Sibiu un adevărat depozit de carte la un oarecare Dimitrie Moldovan. După moartea acestuia din urmă (1735) depozitul este confiscat de Camera Transilvană, care obține în jur de 6000 de florini prin vânzarea cărților, logic cumpărate tot de ortodocși¹⁸.

Circulația de carte în Țările Române nu trebuie privită în mod unidirecțional, deoarece Ardealul avea puternice centre de tipărire ca Blajul și Sibiu, care însă funcționau pentru ortodocșii uniți, publicând mai ales

¹⁵ M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 87.

¹⁶ Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XVIII-XX*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 338.

¹⁷ N. Dobrescu, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia*, București, 1932, p.59.

¹⁸ *Ibidem*, p.112.

cărțile care în edițiile lor muntene conțineau elemente schismatice. Se ajunge astfel, ca mitropolitul Țării Românești Filaret, după ce pusese pe picioare tipografia mitropolitană să ceară la 26 martie 1793 domnului oprirea intrării cărților din Transilvania „cu numele de ortodoxie”, cărți care purtau după cum pretindea Filaret indicația falsă a Râmnicului ca loc de tipărire sau apăreau fără indicația locului de tipărire¹⁹.

Se naște astfel de-a lungul timpului o polemică dogmatică. După ce în 1746 popa Vasile din Țara Făgărașului scrie lucrarea polemică „Întrebări și răspunsuri pentru a treia lege ce s-au izvodit și s-au numit adică uniia în Țara Ardealului”, în care apără cu zel cauza ortodoxă și care este trimisă în Muntenia după afirmațiile autorului, lucrării „Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște” apărută la Blaj în 1750 ce susține ideea „unirii”, i se opune la numai câțiva ani o lucrare de combatere a ei scrisă la Mănăstirea Bistrița, sau poate la Horezu, Argeș sau Cozia. Poate fi presupus ca autor episcopul de Râmnic, Grigore, sau cineva din anturajul său²⁰.

Adeseori ardelenii cheamă în ajutor autoritățile din Principate. După cucerirea Olteniei de către Austria (1718), mirenii din puternicul centru ortodox Brașov sunt puși sub dependența episcopiei de Râmnic de la care până în 1739 vor primi un ajutor constant. Și banului Olteniei Gheorghe Cantacuzino i se vor adresa la 12 martie 1724 pentru susținerea cauzei lor în fața generalului austriac Tige. Același ofițer superior, pentru ruperea tradițiilor de legătură dintre București și Brașov, recomanda locuitorilor de sub Tâmpa să nu se mai adreseze mitropolitului Ungrovlahiei „care e în Țara Turcului”, ci episcopului de Râmnic care e „în țara împăratului nostru”²¹. Nici Grigore II Ghica din Moldova și nici Constantin Mavrocordat din Muntenia nu vor rămâne pasivi la apelurile înfocate ale brașovenilor, de aceea ambii vor scrie în 1733 generalului Wallia, care după cronică lui Radu Tempea va limita presiunile episcopului unit Inochentie Micu²².

Continuarea strânselor legături spirituale cu românii de peste munți, va determina în dese rânduri guvernul ardelean să raporteze Vienei (cum o

¹⁹ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 302.

²⁰ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 75-76.

²¹ S. Dragomir, *Istoria Desrobirii Religioase a Românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, p.115.

²² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 52-54.

face de exemplu în ședința din 6 septembrie 1749 de la Sibiu) că „Românii nu doresc mai mult decât dospitura schismaticilor veniți din Muntenia și Moldova”. Pentru a dovedi cele afirmate, același raport pomenea despre un preot nou hirotonisit, în scaunul Săliștii care aducea cărți din București și citea pretutindeni în popor scrisoarea țarinei Elisabeta către reprezentantul ei de la Viena (în care se cerea intervenția diplomatului în fața guvernului austriac în favoarea ardelenilor ortodocși), și diploma domnului muntean de chemare a celor ce vroiau să emigreze la sud de Carpați²³. Această situație alarmantă era în general cunoscută de Maria Tereza, de vreme ce la 18 iunie 1747 dădea un rescript prin care interzicea aducerile de cărți schismatice din Principate, decât cu condiția unei severe cenzuri făcute de iezuiți²⁴. Pe de altă parte împărăteasa încerca, la această ultimă dată pomenită, prin înființarea de noi școli pentru românii uniți, să izoleze cât mai mult posibil spiritual-cultural pe ardeleni de restul românilor. Maria Tereza preconiza de altfel și înființarea unei noi tipografii care să concureze și chiar să ducă la oprirea venirii cărții din Principate²⁵. Mai târziu, în 1768, se ajunge la o dispoziție oficială pentru oprirea totală a trecerii de carte, iar în 1785 a icoanelor ortodoxe²⁶.

Eforturile pentru păstrarea credinței, sunt diminuate începând cu 1760-1761, când generalul Buccov trece la represiuni de o rară duritate. Mai târziu se numește pentru prima dată în Transilvania un episcop ortodox sârb. În această situație mișcarea de rezistență românească va lua forma unui nou suflu spiritual – cultural, ce va cuprinde în maxima sa expansiune întreaga suflare românească. Este vorba de ideologia Școlii ardeleni.

Dintre numeroasele izvoare de peste munți, care au contribuit la nașterea acestui curent, un loc de cinste i-a fost oferit „Hronicului” eruditului domn moldovean Cantemir, din care este luată ideea originii romane de către Samuil Micu-Clain, Șincai, Petru Maior. Marele interes acordat lucrărilor din Principate a nemulțumit de multe ori puterea de stat. Spre a da un singur exemplu, putem aminti acuzația ce i se aducea episcopului Clain (căruia i se

²³ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 119.

²⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 295.

²⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 62.

²⁶ V. Lazăr, *Din arhiva fostului corp XII armată austriacă (Sibiu)*, în „Revista Teologică”, an XXV (1935), nr. 1-2, p. 62, 64.

intentase un proces la Viena) că ar fi folosit cărți schismatice de peste munți²⁷.

După cristalizarea ideologiei Școlii ardelenе asistăm la un al doilea aspect esențial, și anume începerea unei iradierii în sens opus, adică spre celelalte două țări pe calea circulației de dascăli și învățători. La seminarul din Socola-Iași, format sub influența culturii religioase ardelenе, activează un număr considerabil de dascăli veniți din Transilvania și Bucovina.

Alături de munteanul Naum Râmniceanu (ce militează și el pentru demonstrarea originii și unității noastre) întâlnim un alt prelucrător al ideilor ardelenе. Emanoil Băleanu, pentru că despre el este vorba, de altfel va fi și un susținător constant al lui Gheorghe Lazăr, cel care a venit la București în 1818 spre a insufla noi potențe culturii naționale²⁸.

Autorul „Cuvântării asupra limbii românești”, identificat de Iorga în persoana boierului Dinicu Golescu, cunoștea eforturile ce se făceau acolo, la nord de Carpați, pentru elaborarea unei gramatici și a unui dicționar al limbii „românești” și pentru aducerea neamului „la starea celor de demult strămoși ai noștri”. Dorește o îmbogățire a literaturii poporului său, recunoaște necesitatea neologismelor, dar refuză hotărât să primească inovațiile latine ale scriitorilor ardeleni care schimonosesc limba și o fac să-și piardă și „această puțină dulceață ce i-au mai rămas”.

Incontestabil, venirea ardeleanului Gheorghe Lazăr a impulsionat vizibil avântul cultural, cunoscute fiind planurile lui de constituire în Principate a unei culturi românești „cu școale mari, cu biblioteci și cu bărbați învățați”. Intenționa de asemenea să pună „toate cărțile școlarești în bună regulă în limba patriei”²⁹.

Pe de altă parte conștiința unității românilor se manifestă concret și în modul de tratare a istoriei. Nu vom aminti decât numele lui Samuil Micu-Clain și Gheorghe Șincai ale căror lucrări de istorie cuprind evoluția istorică a românilor din toate cele trei țări. Notabil este și faptul că în „Hronicul” său Șincai se ocupă chiar și de soarta cuțovlahilor³⁰, iar Clain în „Cartea de rugăciuni” folosește pentru prima dată în istoria tipăriturilor noastre alfabetul latin (1779).

²⁷ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 59.

²⁸ *Ibidem*, p. 296.

²⁹ *Ibidem*, p. 428-429.

³⁰ *Ibidem*, p. 146, 187.

O nouă dovadă incontestabilă a străngerii relațiilor spirituale, o constituie „Societatea filozoficească a neamului românesc în mare prințipatului Ardealului”, în a cărei componență intrau fără a se numi personal ca membri „preoți, învățători, toți supuși bisericii răsăritului, doctori, filozofi, istorici și alți mai învățați la număr!”. Ceea ce este semnificativ este faptul că în apelul său (sau „Înștiințare”) adresat înainte de luna mai 1795 românilor din Principate se aduce un omagiu fruntașilor culturii din Muntenia. Cu aceste cuvinte sunt pomeniți episcopul Chesarie și Ienăchiță Văcărescu: „Că acum se îndeletnicește Muza acestei limbi să împodobească trofeul minunatului Chesarie cu flori... iar numele tău, Ienache Văcărescu să sapă în epigrama veacurilor ca al lui Anacreon”. Societatea își propunea difuzarea peste Carpați a unei reviste săptămânale de un conținut variat, fiind destinată „vestirilor filozoficești și moralicești”³¹.

În condițiile în care cartea muntenească, în special cea de Râmnic, înregistra o mare cerere la nord de Carpați, prefața lui Chesarie la „Psaltirea” din 1779 a fost reprodusă în ediția din 1805 de la Sibiu, fiind recomandată de Ioan Bart cu un semnificativ îndemn („Primiți-o cu drag, căci după izvodul cel de la Râmnic iaste făcută”), pentru a fi încă o dată reprodusă la Buda în 1808. La rândul său Radu Tempea va trece în prefața la „Gramatica” sa din 1797 în rândul celor care au „deșteptat limba românească” și pe „vestitul Chesarie”, iar doi ani mai târziu Paul Iorgovici se va referi într-ale sale „Observații de limbă românească” tocmai la paragrafele culese de râmnicen din Enciclopedia franceză, pentru a aduce un puternic argument în sprijinul demonstrației sale pe tema romanității limbii noastre³². Ideile lui Chesarie, cunoscute astfel pe calea predosloviilor, pe care pune mare accent, pot fi depistate în diferite ocazii, cum a fost aceea a predicii lui Sava Popovici din 1792, în fața mirenilor din remarcabilul centru de rezistență ortodoxă care au fost Rășinari³³.

O dată cu începutul maturizării capitaliste a Țărilor Române se ajunge la noi încercări de străngeri a contactelor culturale (și nu numai culturale). Este semnificativă în acest sens „Biblioteca românească” a lui Zaharia Carcalechi, care a putut să apară din 1821, propunându-și la această

³¹ *Ibidem*, p. 270-271.

³² Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1969, p. 154.

³³ *Ibidem*, p. 155.

dată să informeze pe transilvăneni asupra vieții sociale a românilor de peste munți³⁴.

În fața puternicei afirmări a conștiinței naționale în plin avânt în ultima parte a perioadei de care ne ocupăm, chiar și unii cărturari neapartinând etnic românilor au fost puternic influențați de această stare de spirit. În Ardeal, grăitor este cazul sasului Daniel Roth care întrevedea un stat daco-român ce urma să cuprindă cele trei țări române³⁵, iar Dimitrie Philippide publică în 1816 la Leipzig cunoscutele sale lucrări „istoria României” și „Geografia României”, opere în care soarta întregii românități este cuprinsă pentru prima dată sub același nume generic de **România**³⁶.

La reconstituirea ideologică a evului mediu românesc și a complexelor interferențe culturale dintre locuitorii Țărilor Române surori, un foarte pretențios sprijin ne este acordat de către cartea românească. Importanța culturală a cărții este dată de faptul că a fost rezultatul a tot ceea ce a avut mai bun nivelul cultural de atunci, că a reprezentat în chip simbolic, dar și practic, puternicele legături spirituale dintre toți românii. Și bineînțeles că opera tipografică a cerut numeroase sacrificii, multe din ele necunoscute nouă, celor de azi. Amintind numai de unele dintre greutățile întâmpinate dar și de marile necesități culturale ale neamului, Teodosie Veștemeanul scria în prefața „Liturghierului” scos la București în 1680: „nouă jalnic și plânguros lucru este într-atâta micșorare și călcare rodului nostru cestui românesc carele o dată și de ocărât este, cât nice legi, nice un obicei întru tot rodul, ce se pomenește astăzi rumâni nu este, ci ca nește nemernici și orbi într-un obor învârtindu-ne, de la streini și de la varvari, doară și de la vrășmași rodului nostru, car și se împrumutează și de carte și de limbă și de învățătură”³⁷.

Numai adăugându-se la acestea tirajul de obicei mic, prețul mare al unui exemplar de carte, care uneori întrecea pe cel al unor moșii, se înțelege mai bine semnificația deosebită a actului de solidaritate colectivă constituit de cumpărarea unei cărți de cult prin participarea materială adeseori a majorității satului. De aceea multe dintre cărțile păstrate până azi cuprind pe

³⁴ *Istoria României*, Ed. Academiei, 1964, vol. III, p. 1070.

³⁵ *Ibidem*, p. 1116.

³⁶ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 92.

³⁷ I. Lupaș, *Rolul tiparului în pregătirea unității naționale*, în „Țara Noastră”, anul XI (1932), p. 1-2.

filele îngălbenite blesteme, ce s-au voit necruțătoare, pentru acei fără credință care furau aceste obiecte de cult. Pentru intensa penetrație a cărții pe întregul spațiu de locuire românească, circulația clericilor a reprezentat un scop și un mijloc. În căutare de carte românească, transportând-o peste granițele politice strâmte ale țării respective, reprezentanții diferitelor ranguri bisericesti de pe ambele versante carpatice au fost mesagerii nenumiți ai puternicelor legături spirituale și de conștiință dintre românii de pretutindeni. Sprijinim aceste afirmații cu două mărturii contemporane pe deplin edificatoare. În 1678 numărul preoților și diecilor veniți în Transilvania era atât de mare încât în dieta întrunită în luna octombrie a aceluiași an, multe voci nobiliare se plâneau că mulți dintre popii nou veniți reușeau să câștige dreptul de a fi nobil cumpărându-și pământ³⁸.

Tot în secolul al XVII-lea când românii trăiau mai departe despărțiți, ceea ce e drept a dus și la o mai mare varietate de forme culturale, toate însă pe fond comun pur românesc (viitoarea cultură națională), mai precis la 1629, patriarhul din Constantinopol amintea principelui Ardealului Gabriel Bethlen (care viza refacerea teritorială a vechii Dacii), „**de legătura de sânge și de iubire, care deși într-ascuns, dar în felul cel mai strâns leagă Românii din Ardeal cu locuitorii Țării Românești și Moldovei**”³⁹.

Dar, despre întreaga circulație de carte românească în evul mediu, se ocupă capitolul următor.

* *
*
*
*

³⁸ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 337.

³⁹ Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase...*, p. 146.

CARTEA ȘI MANUSCRISUL, MEDIUL DE MATERIALIZARE A IDEEI DE UNITATE CULTURALĂ

Circulația de carte este una dintre cele mai interesante și mai importante aspecte ale istoriei culturii și literaturii noastre medievale. Analiza atentă a principalelor coordonate geografice ale soartei itinerante a ceea ce a avut mai bună cultură noastră în materie de carte veche, indică principalele artere, de o mare viabilitate, pentru relațiile culturale interromânești, ale căror scopuri și urmări ne apar astfel și mai clar conturate. Bogata activitate tipografică a asigurat țărilor noastre un loc fruntaș în cadrul statelor din Europa de centru și răsărit. Astfel tiparnița lui Macarie ocupă cronologic un merituos loc trei începându-și activitatea după cele chirilice de la Cracovia (1491) și Cetinje (1493-1496), dar înaintea celor de la Veneția (1512), Praga (1519), Goražde (1519), Vilno (1525) și Moscova (1553-1555). Din cele aproximativ 200 de cărți chirilice realizate în Europa secolului al XVI-lea, 40 apar în Muntenia și Transilvania¹. După acest început de la 1508, apar la noi alte tipografii: Sibiu (1529), Brașov (1533), Cluj (1550). Avântul deosebit înregistrat în interiorul arcului carpatic va face ca în timpul întregului secol necesitățile crescânde ale Moldovei, și mai puțin ale Munteniei, să fie într-o anumită măsură satisfăcute de către teascul ardelean. Tot legată de Transilvania este și apariția primei cărți tipărite în limba română (Sibiu – 1544 – „Catehismul calvinesc”), a cărei existență acum nu mai poate fi atestată material. Bazându-se deja pe această tradiție bogată, centrele tipografice ale veacului următor se întrec între ele prin realizarea unor ediții de bună calitate. Între aceste centre se remarcă Blaj, Sibiu, Râmnic, București, Iași, mai puțin Buzău, Rădăuți, Târgoviște și Snagov. Foarte activ începând cu episcopul Damaschin, Râmnicul scoate ediții numai în versiune românească ceea ce explică (alături de nivelul grafic prestat) marea preferință a bănașenilor, transilvănenilor și bucovinenilor

¹ L. Demény, *Cartea și tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre țările române în secolul al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. VI, 1973, p. 91.

pentru cartea de Râmnic. De altfel, înființarea tiparniței la 1705 este strâns legată de noile presiuni religioase ce se făceau peste munți iar în Banat de continuelle tendințe de deznaționalizare ale episcopului sârb de Carlowitz.

Nu trebuie să fie surprinzător nici numărul mare de cărți românești apărute în perioada domniilor fanariote. Din cele 483, apărute la nord sau la sud de Milcov, 401 sunt românești, numai 50 grecești și 32 de diferite limbi. În Transilvania numai Blajul unit a avut 85 de cărți românești, 6 latine, față de cele peste 650 apărute în celelalte centre².

O deosebită atenție, de altfel pe deplin meritată, vom acorda prodigiosului tipograf – editor Coresi, așezat în inima pământului românesc și a Carpaților, la Brașov, care a contribuit prin întreaga sa activitate la punerea mai temeinică a întregului neam românesc sub același gând și credință, înaintea venirii în Transilvania și Moldova a gloriosului domn muntean de la cumpăna secolelor XVI și XVII, Mihai Viteazul.

În ceea ce privește manuscrisele, copierea de carte religioasă în spațiul românesc se continuă într-o adevărată tradiție, moștenită din generație în generație. Dintr-o lipsă mai mare de date, circulația manuscriselor în secolul al XV-lea și al XVI-lea este mai greu de reconstituit. Spre exemplificare, în fondul de manuscrise al Bibliotecii Academiei se află un „Octoih” slav (secolele XIII-XIV) ajuns la Caransebeș venind din Moldova, alături de care alte foarte vechi manuscrise românești (pergamentul de la Râșnov, fragmentele din „Evangheliar” și din „Vechiul Testament”, „Tetraevangheliarul” pe pergament de la Mănăstirea Neamț) se constituie ca dovezi ale circulației de manuscris religios, încă înainte de apariția statelor feudale Moldova și Țara Românească³.

Pentru perioada domniei lui Mircea cel Bătrân interesantă și plină de roade este activitatea stareșului Nicodim, întemeietorul Tismanei, bine cunoscută de altfel în întreaga lume ortodoxă. Cu toate acestea, relațiile sale cu domnul țării vor suferi o schimbare radicală, de vreme ce Nicodim a scris în 1405 pe un frumos evangheliar slavon: „Această evanghelie a scris-o Nicodim în Țara Ungurească”, carte care poartă data celui de al șaselea an de ședere posibilă la ctitoria sa de la Prislop⁴.

² I. Crăciun, *Tiparul la românii din Transilvania*, în „Revista Teologică”, anul XXXI (1941), nr. 3-4, p. 11.

³ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 241.

⁴ P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Casa Școalelor, București, 1944, p. 152.

Unele manuscrise găsite la Mănăstirea Neamț sau Dragomirna cuprind un „Polieleu” (glorificare în versuri și cântări a Maicii Domnului, cântată la 8 septembrie). Lucrarea în slavonă este semnată de „Kir Filoftei monahul, fost mare logofăt al lui Mircea Voievod”. Pentru că cel mai vechi manuscris al acestei opere este cel copiat în 1493, este sigur că logofătul Filos se referă la Mircea cel Bătrân. Lucrarea sa este apoi găsită intercalată în ceasloave, regulamente bisericești și între canoane, ea fiind copiată deseori în Moldova⁵.

Printre numeroasele copieri făcute la est de Carpații Orientali se numără și două manuscrise din 1498 care au avut sigur o destinație ardelenescă⁶. În plus este semnificativă și reala influență pe care au avut-o cele mai bune realizări în acest domeniu din perioada ștefaniană asupra începutului tipografic la munteni. Asemănarea privește întregul complex de ornamente a „Tetraevanghelului” lui Macarie (1512), semiunciala moldoveană folosită. Cercetătorul Barbu Teodorescu studiind această interdependență stabilește drept punct de reper „Evangheliarul” lui Gavril Uric din 1429 (azi la Oxford).

În Biblioteca publică de stat din Sankt-Petersburg se găsește un „Tetraevanghel” slav din 1471, operă a preotului Dobromir, din timpul domniei lui Radu cel Frumos, realizare munteană ce oglindește în mod evident pătrunderea tradiției cărții manuscrise moldovene. Ornamentarea (frontispiciul, inițialele și literele mari) paginilor de titlu al celor patru evanghelii sunt foarte apropiate sau identice cu cele din cartea lui Uric, din „Tetraevanghelul” din 1493 (azi la München) și din cele trei tetraevanghelii de la Muzeul Istoric Central din Moscova⁷. Este sigur deci că atunci când Macarie și-a săpat singur literele a avut modele de peste Milcov, așa cum Gutenberg în cunoscuta sa „Biblie” de 42 de rânduri imită manuscrisele germane ale epocii.

Și mai important este fenomenul pătrunderii tradiției moldovene în condițiile multiplicării mecanice de carte pe întreaga arie locuită de români, cărțile macarione ajungând timp de un socol și jumătate și ele în rândul lor obiect al copierii în cele trei țări române. Tiparul macarian a influențat mai

⁵ *Ibidem*, p. 174-175.

⁶ M. Berza (sub redacția), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei, București, 1964, p. 30.

⁷ L. Demény, *op. cit.*, p. 93-94.

mult tipăriturile chirilice din Ardeal. Exceptând cele două cărți ale lui Lavrentie Ieromonahul, în secolul al XVI-lea nu a existat nici un tetraevangheliar slavon care să nu fi fost atins cât de cât de modelele lui Macarie. Prima apariție a tipografiei chirilice din Transilvania, „Tetraevanghelul slavon”, scos la 1546 de Filip Moldoveanu la Sibiu, este o reproducere a celui din 1512. Uneori copierea este atât de fidelă încât la prima vedere se pare că Filip a apelat la clișeele din atelierul lui Macarie. Drept mărturie a circulației intense a „Tetraevangheliului slavon” din 1512 stau și unele însemnări descoperite pe paginile a două exemplare aflate azi în bibliotecile din Sankt-Petersburg și Moscova. Conform acestor note, primul era pe la 1560 al Mănăstirii Neamț, iar al doilea era cumpărat de Lefter și Ștefana din satul Ciobirciu și dat bisericii din Malăuți „în zilele lui Gheorghe Ștefan Voievod” în anul 1657⁸.

Cărți ale lui Macarie au fost descoperite în diferite biserici transilvănene, dar și în întreaga lume slavă, incluzând aici și puternicul centru ortodox de la Athos.

Multe din cărțile românești aflate astăzi în marile biblioteci europene au circulat inițial în spațiul românesc. Unii domni pribegi contribuie și ei la această mișcare de carte. După cum se știe, Ștefan cel Mare dăruiește un „Tetraevanghel” (1473) Mănăstirii Humor, care în 1538, în fața primejdiei jafului turcesc este trimis peste munți la Ciceu de către egumenul Paisie⁹. De aici Petru Rareș îl va lua cu sine ca pe un obiect de mare valoare spirituală, dătător de noi speranțe domnului pribeg prin Imperiul Otoman.

Puternicul centru cultural care a fost Blajul, păstrează vechi atestări culturale ale legăturilor cu cei de peste munți. Dacă la 1939 P.P. Panaitescu descoperea la biblioteca Mănăstirii „Sfânta Treime” „Octoiul” (1510) lui Macarie¹⁰, bine păstrate aici au fost și diferite copii ale „Învățăturilor lui Neagoe”¹¹, operă munteană care la rândul ei atestă, cuprinzând extrase din „Varlaam și Iosaf”, circulația acestui roman popular la sud de Milcov,

⁸ *Ibidem*, p. 103.

⁹ L. Șimanschi (sub îngrijirea), *Petru Rareș*, Ed. Academiei, București, 1978, p. 197.

¹⁰ I. Crăciun, *op. cit.*, p. 7.

¹¹ Al. Lupeanu, *Biblioteca Centrală din Blaj*, în „Boabe de grâu”, anul III (1932), nr. 12, p. 617.

deoarece toate cele patru copii manuscrise slave (secolul XV-XVI) cunoscute până acum provin din Moldova¹².

Și începuturile literaturii juridice în Țările Române sunt puse sub aceleași legături interstatale, deoarece diferitele nomocanoane au circulat dintr-o țară în alta. În secolul al XV-lea se scriu mai multe: primul la 1451 la Târgoviște, de grămaticul Dragomir pentru Vladislav al II-lea, următorul la 1474 – Ghervasie de la Neamț fiind mobilizat tot de o poruncă domnească, altul scris la Iași în 1495; apoi pentru veacul următor pravilele slavo-moldovenești din 1512 (de la Bisericiani) și din 1557 (de la Neamț). În a doua jumătate a acestui secol se fac și primele traduceri în limba română ale nomocanoanelor. Dintr-o primă traducere s-au păstrat trei variante: „Pravila Sfinților Apostoli” tipărită de Coresi la Brașov între 1570-1580, textul ardelean cuprins în „Codex Negoianus” și în fine o variantă moldoveană intitulată „Pravila de ispravă a oamenilor și de toate păcatele și greșelile” (copie de la începutul secolului al XVII-lea a unei traduceri într-o limbă foarte arhaică și datând din veacul anterior). Din compararea celor trei texte rezultă că toate derivă din cea primă traducere care nu ni s-a păstrat. Textul moldovenesc constituie prototipul celor trei versiuni, conținând în plus pasaje omise de copiile ardeleni. Deci pravila lui Coresi a reprodus în mare măsură acest text din Moldova¹³.

Reala valoare a cărților medievale românești nu putea să fie ignorată de ungurii și sașii din Transilvania. Numeroase școli transilvănene aveau în biblioteci multe din aparițiile tipografice de peste munți, acolo unde unii învățați ardeleni în călătoriile lor căutau manuscrise rare. Apariția umanismului a contribuit la creșterea acestui interes, extins acum și asupra cărții grecești, de vreme ce judele Brașovului, Iohannes Benkner, căuta să achiziționeze și astfel de carte pentru biblioteca școlară din oraș¹⁴.

Un alt moment de mare importanță în istoria tiparului românesc o constituie apariția la Sibiu în 1544 a primei cărți în limba română: „Catehismul luteran românesc”. Meșter tipograf a fost Filip Moldoveanul, numit și Philipus Pictor (Maler), care a mai lucrat o evanghelie slavo-română și „Tetraevanghelul” slav din 1546, și care după toate probabilitățile și-a

¹² Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 246.

¹³ V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 519.

¹⁴ *Istoria României*, 1962, vol. II, p. 1049.

putut aduce litera chirilică de la Dimitrie Liubavici din Târgoviște. De altfel Filip cunoștea bine Muntenia unde fusese de câteva ori ca sol al Sibiului. Catehismul a fost cunoscut desigur în satele din ținuturile săsești și la Brașov unde sfatul orașului a hotărât la 1559 ca centrul ortodox din Șchei să fie reformat, iar mireniile săi să învețe noul catehism, dar și peste hotarele muntoase ale Principatului, din moment ce Pătrașcu cel Bun îl solicita de la brașoveni¹⁵. Aceștia nemaiaivându-l trimit cererea sibienilor care satisfac astfel dorința domnului muntean.

Pe ambele exemplare păstrate din „Tetraevanghelul slavon” (Sibiu – 1546) s-au găsit consemnări ale circulației lor în secolul următor: unul poartă semnătura domnului moldovean Gheorghe Ștefan din 1658, celălalt numele boierului moldovean Ciulpan Toma, care a dat pe el trei galbeni¹⁶, fapt ce poate fi pus în legătură cu apariția stemei Moldovei alături de stema Sibiului, acolo unde acest pictor de biserici și meșter al slovelor era și „*interpres literarum walachicalium*”.

La numai un an de la „Catehismul românesc”, în timpul lui Radu Paisie reîncepe în Muntenia activitatea tipografică, întreruptă de-a lungul a 33 de ani. Sub conducerea meșterului sârb Dimitrie Liubavici teascul târgoviștean scoate în 1547 un „Apostol”, care a avut o ediție specială pentru domnul vecin, Ilie Rareș, al cărui nume apare și pe o „Evanghelie slavonă” de mai târziu¹⁷. Mai mult chiar, singurul exemplar existent astăzi a fost descoperit la Sibiel, în apropierea Sebeșului, iar Nicolae Iorga se găsea îndreptățit să presupună că Liubavici a stat în Moldova între 1547-1551, cu care ocazie ar fi realizat un „Evanghelariu”¹⁸.

Cel care însă a devenit binemeritat un simbol al propagării spiritului românesc până în cele mai îndepărtate colțuri ale pământului românesc a fost diaconul Coresi. Încetarea activității tipografice în Muntenia s-a datorat mutării presei și a meșterilor (Coresi, Oprea...) la Brașov în 1556, oraș care nu a fost deloc ales întâmplător, de unde va reveni la Târgoviște în 1558 spre a tipări „Triodul Penticostar”, capodoperă a artei noastre tipografice. În 1559-1560 se stabilește definitiv la poalele Tâmpiei, continuându-și trud-

¹⁵ L. Demény, *op. cit.*, p. 103.

¹⁶ *Ibidem*, p. 103.

¹⁷ O. Șchiâu, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 44.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 145.

nica-i muncă a cărei mare merit este tocmai răspunderea cu predilecție la nevoile întreprinse de carte ale neamului, Brașovul devenind și punct central cultural pentru români. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea din cele 35 de cărți bisericești pentru români, scoase în Transilvania, majoritatea au văzut lumina zilei în acest oraș. Tipărirea aici mai ales a cărților slavone demonstrează că acest teasc era sub protecția bisericii munteano-moldovene care încă cerea în primul rând cartea de limbă slavonă. Lăsând la o parte „Catehismul” din 1544, atelierul coresian a fost prima tipografie de cărți în limba română, a fost o expresie materializată a schimbărilor survenite în societatea românească. Apariția sa nu s-a datorat în primul rând influenței luteranismului, căci plecarea diaconului la Brașov s-a făcut cu știrea lui Pătrașcu cel Bun și coincide cu sosirea în Țara Bârsei, cu oaste, a domnului fost protector al presei din Târgoviște. Deși multe din cărțile coresiene au mențiunea de-a fi scoase la „porunca” judeului Benkner, nu se poate închipui un patronaj luteran interesant în sporirea cărții ortodoxe de limbă slavonă. Principalul mobil al susținerii presei pare să fie interesul pur material, al magistraților sași, atât de obișnuiți cu afacerile comerciale prin care Brașovul excela. Adevăratul scop al operei sale ne este dezvăluit în parte chiar de Coresi în „Psaltirea” românească din 1570: „Eu, diaconu Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi, rumânii, n-avăm...”¹⁹. Coresi devine astfel primul care formulează clar **necesitatea tipăririi cărților în limba vorbită**. De aceea Coresi se apucă să graveze singur literele și frontispiciile de care avea nevoie, după aceleași modele macariene, cu care realizează la Brașov după 1559 „Întrebarea creștinească” (1559), „Tetraevanghelul românesc” (1560-1561), „Tetraevanghelul slavon” (1562), un „Apostolul” și o „Cazanie” în limba română, „Psaltirea” (1570). Cu aceeași garnitură de litere lucrează și colaboratori de ai săi, ca diacul Lorinț și Călin. Din moment ce tipărește numai cărți ortodoxe, unele dedicate domnilor Țării Românești și Moldovei și fără pomenirea primirii acelei „porunci” de la jude, și este strâns legat de puternicul centru religios și comercial românesc din Șchei, Coresi nu poate fi decât proprietarul sacului cu unelte și litere și al presei. Dintre numeroasele sale lucrări doar două resimt evident presiunile reformei religioase: „Întrebare creștinească” (1560-1561) și „Evanghelia cu învățătură” (1564),

¹⁹ I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 55.

oglundindu-se în acest fel contradicția ideologică dintre autoritatea orășenească luterană și comunitatea ortodoxă română, care de altfel a acordat permanent un sprijin divers diacului Coresi „ot Târgoviște”. Coresi a cunoscut și s-a folosit de întreaga bibliotecă de la Sf. Nicolae, de cei mai pricepuți dintre clerici cu care a colaborat permanent la traduceri. Numai astfel a putut tipări vechi traduceri maramureșene ale cărților bisericești, transpuse în graiul sud-ardelenesc, manuscrise din Transilvania de sud sau chiar din Moldova, topite toate în limba locală care a stat la **baza limbii literare până în zilele noastre.**

Nu fără știrea și cererea domnilor și mitropoliților de peste Carpați, care au trebuit să se adapteze noului suflu al reformei religioase dar mai ales ridicării culturale a unor pături sociale progresiste, au fost realizate diferite cărți românești. Astfel, în prefața celei de a doua ediții a „Catehismului” (1544), din anii 1560-1562 se spune că ea s-a scos cu știrea principelui „și cu știrea episcopului Savei Țărei Ungurești” fiind închinată „Sfinției Sale Arhieru i Metropolit Efrem” al Țării Românești²⁰; „Evanghelia cu învățătură” (1581) este tradusă prin bunăvoința mitropolitului Țării Românești, Serafim, care trimite manuscrisul slav la Brașov la cererea expresă a judei Luca Hirschel²¹. Sub același Serafim se scrie o frumoasă „Evanghelie slavonă”, cu chipurile lui Alexandru al II-lea Mircea și Mihnea Turcitul, care a fost dăruită ulterior de Ieremia Movilă ctitoriei sale bucovinene de la Sucevița.

O dovadă a cererii crescânde de carte și a rentabilității tiparniței este scrisoarea noului jude brașovean Hirschel, din 15 august 1582, care cerea judei bistrițean să înlesnească vinderea susnumitei evanghelii, deoarece apariția ei fusese aprobată de domnii și mitropoliții vecini, și care cumpăraseră deja un număr mare de exemplare pentru „sădirea cuvântului dumnezeiesc între săracul popor românesc”²².

Răspunzând cererii lui domnului muntean și al ambițioasei sale mame, Chiajna (fiică a lui Petru Rareș) în 1562 „diaconul Coresi ot Târgoviște” pune în paginile „Evangheliei slavonești” stema muntenească,

²⁰ I. Lupaș, *Rolul tiparului...*, p. 1.

²¹ N. Iorgă, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 152.

²² L. Demény, *op. cit.*, p. 105.

reproducând însă destul de slab „Evanghelia” apărută sub Neagoie Basarab, la 1512²³.

Din 1573 și până în 1577, dată după care Coresi nu mai pomenește de nici un sprijin, tipărind pe cheltuiala sa, apar alte cărți slavone ce poartă stema Țării Românești și numele lui Alexandru al II-lea Mircea și al lui Mihnea Turcitul. Dacă aceste dedicații apar încă de la 1557 („Octoihul mic slavonez” – tipărit de Oprea logofătul și diaconul Coresi), ele continuă cu: „Tetraevanghelul slavon” (Coresi, Brașov, 1562), „Tetraevanghelul slavon” (Călin, Brașov, 1565), „Octoihul slavon” (diacul Lorinț, Brașov, 1567), „Întrebare reștinească” (dedicată de Coresi mitropolitului Efreim din Târgoviște), „Sbornicul” slavon (Coresi, Brașov, 1568), „Octoihul” slavon (Coresi, Brașov, 1574), „Psaltirea” slavonească (Coresi, Brașov, 1577), „Triodul” slavon (Coresi, Brașov, 1578), „Tetraevanghelul slavon” (Coresi, Brașov, 1579), „Tetraevanghelul slavon” (Lorinț, 1579), „Evanghelia cu învățătură” (1581), „Liturghierul slavon” (Șerban, fiul diaconului Coresi, 1588, Brașov)²⁴.

Îndemnat de perspectiva câștigului, diacul ungar Lorinț, fostul ucenic al lui Coresi, capătă un privilegiu de 30 de ani pentru tipărirea de carte pentru români, din partea „Marelui Voevod Batăr Criștov”, sub al cărui nume vor ieși cărțile sale („Evanghelie” slavo-română și o „Evanghelie” de Bălgrad), care vor mai păstra doar într-un frontispiciu, un corb mărunt ce amintea de tipăriturile pentru domnii de la sud de Carpați²⁵.

În general Coresi nu a schimbat mult din textele vechi, el nu este prin excelență un traducător. Îl vedem adesea apelând la confracții săi din Șchei, gest mărturisit spre exemplificare în „Evanghelia cu învățătură” (Cazania) din 1581, unde sunt pomeniți „preții de la beseareca Scheiloră, de lângă cetatea Brașovului, anume popa Iane și popa Mihai”²⁶. Cazania pare să fie ultima sa operă. Cu un an înainte de moartea sa, în 1582, fiul său Șerban își aducea contribuția la remarcabila realizare tipografică și literară care a fost „Palia” de la Orăștie. Iată deci cum destinul unei familii a impus în cultura medievală românească numele celui plecat de pe pământurile dâmbovițene.

²³ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 177.

²⁴ L. Demény, *op. cit.*, p. 100-102; vezi și Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 318.

²⁵ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 185.

²⁶ Idem, *Istoria literaturii religioase...*, p. 92.

Setea de carte însă nu era pe deplin satisfăcută deoarece tirajele teascului de la Brașov erau mici, în general de câte 100 de exemplare. De aceea Alexandru al II-lea Mircea și mitropolitul muntean trimit pe „tiparnicul, diaconul Vlădichii” cu încă patru persoane la Brașov spre a cumpăra o presă și matrițele necesare²⁷.

Revenind la literatura juridică, secolul al XVII-lea înregistrează apariția unor pravile de largă circulație în interiorul arcului carpatic. În timp ce „Pravila” lui Vasile Lupu („Cartea românească de învățătură”, Iași, 1646) este adesea copiată, „Pravila” de la Govora (1640), prima pravilă tipărită în limba română, apărea sub titlul „Pravila acesta ieste dreptătoriu de leage, tocmelea sfinților Apostoli, tocmita de săboară, către acestea și a precuvincioșilor părinți învățătorilor lumie”, la un preț mare de 21 de „costande de argintu”, ceea ce nu-l opri pe mitropolitul ardelean Ghenadie Brad să ceară un număr de exemplare cu semnul său²⁸. Tipărită în 1640 de Meletie Macedoneanu, egumen la Govora, care după 1640, când moare mitropolitul din Alba Iulia, Ghenadie, devine el însuși mitropolit, pravila a cunoscut și o ediție cu numele lui Ghenadie, destinată fiind difuzării ei în Ardeal²⁹, la un preț de 21 „costande de argint”. Pravila a circulat și în Banat destul de intens, așa cum ne-o dovedesc, de exemplu, însemnările de pe un exemplar ce se găsește astăzi în biblioteca V.A. Urechia (Galați)³⁰. Matei Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu va iniția la numai șase ani după apariția pravilei moldovene tipărirea la Târgoviște a „Îndreptării legii” (1652), codice de legi care însă, în mare parte, îl va prelucra pe cel din 1646 al logofătului Eustratie, apelându-se la pricepera de traducător a prelatului ardelean Daniil Andrean (Panonianul), contribuție ce constituie o explicație în plus în ceea ce privește folosirea pravilei peste munți, căci numai peste doi ani, Daniil ajunge mitropolit în Transilvania. Iată de exemplu, reconstituirea drumului făcut de un astfel de exemplar, păstrat în biblioteca episcopală din Arad: după tipărire aparține diacului Radu „fiul popii Vasilie din Aninoasa în zilele lui Io Șerban Voievod” – 1679; la 1784 „Această Pravilă iaste ai lui popa Vasilie din Buduleasa” (aproape de Beiuș,

²⁷ L. Demény, *op. cit.*, p. 98.

²⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase...*, p. 141.

²⁹ Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase...*, p. 150.

³⁰ C. Feneșan, *Circulația cărților din sec. al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, an XVII (1972), fasc. 1, Seria „Historica”, p. 25.

în Transilvania) „și ce au legatu popa Mihaiu din Beiuș”; apoi urmează nota popii „Tanasie din Drăgănești” (tot lângă Beiuș) și, în fine aparține parohului Vasile Papp din Burda (comună din apropierea aceleiași localități), născut la 1839 și frate cu episcopul Ioan I. Papp al Ardealului, de la care a rămas în oraș cartea³¹. Pe un alt exemplar, găsit la biserica din Deag, din regiunea Târnavelor stă scris: „Această carte să se știe că o au cumpărat un ficior anume Dumitru de la Neamțu, în bani gata două sute... în zilele lui Constandin Voievod... leat 7195” (1687). Multe adnotări au fost găsite pe numeroase cărți de acest fel, ajunse în cursul veacului al XVIII-lea în satele Apusenilor³². Mai mult chiar, într-o scrisoare a vlădicăi Blăjean Retnic din 18 iulie 1767, adresată lui Dionisie din Rășinari, se judecă o pricină după „pravila Sf. Părinți din Țara Rumânească, în anul 1652 tipărită, cu care și neuniții se laudă”³³.

O contribuție deosebită au adus tipografi munteni plecați la nord de Carpați. O dată cu sosirea în Transilvania a noului mitropolit Ghenadie, veni și „dascălu popa Dobre, ce au venit din Țara Românească de au făcut tipare aici în Ardeal”³⁴. Așezat de superintendentul Ștefan Geley în satul Prisac, lângă Alba-Iulia, Dobre a fost silit să reediteze în 20 de zile (iulie 1640) un catehism calvinesc, care a fost răspândit într-o anumită măsură și printre românii dintre cele două principate și care nu peste multă vreme va primi cunoscutul „răspuns” al lui Varlaam.

Buni colaboratori ai lui Simion Ștefan au fost tipografi Ștefan, venit la 1644, și ieromonahul Silvestru fostul egumen de la Govora, cel ce tipărise „Evanghelia învățătoare” (1642) și care a contribuit în mod substanțial la realizarea „Noului Testament” din 1648. În „Predoslovia către măriasa craiul Ardealului” se precizează că Silvestru, inițiatorul traducerii, folosise numai o versiune greacă, față de restul traducerilor care au recurs și la izvoare slavone și latine, cu toate că toți recunosc că „de cartea cea grecească nu ne-am depărtat”, fiind „izvorul celorlalte” versiuni³⁵. În cea de

³¹ Gh. Ciuhandu, *Ce ni spune o „Pravilă” dela Arad?*, în „Hotarul”, an III (1936), nr. 2-3, p. 26-27.

³² Șt. Sebastian, *Cărți călătore*, în „Revista Teologică”, an XXV (1935), p. 21-22.

³³ N. Iorga, *Mărunțișuri istorice culese în Ungaria*, Tip. „Poporul român”, Budapesta 1904, p. 6 (extras din revista „Luceafărul”).

³⁴ O. Șchiau, *op. cit.*, p. 48.

³⁵ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 375.

a doua prefață „către cetitori”, apare foarte plastic cunoscuta comparație a cuvintelor cu banii, militându-se astfel clar pentru crearea unei **limbi literare comune pentru toți românii**. Valoarea deosebită a ideilor din prefete, buna prezentare grafică și excelența limbă folosită a asigurat „Noului Testament” de la Bălgrad o circulație intensă și o păstrare îngrijită a cărții.

După închiderea tipografiei bălgrădene, în 1689, domnul muntean Constantin Brâncoveanu trimite proaspătului mitropolit Atanasie Anghel un tipograf iscusit în persoana lui Mihail Iștvanovici care a tipărit la Alba Iulia în 1699 „Bucoavna” și „Chriacodromionul” (sau „Evanghelia învățătoare”), menită a fi „pentru folosul și luminarea neamului nostru românesc”³⁶. Reeditănd textul „Cazaniei” lui Varlaam, „Chriacodromionul” reia în mare parte numeroasele itinerarii pe care le-a înregistrat pe întregul spațiu românesc „Cazania”. Pentru valoarea deosebită a cărții pledează numeroasele procese care au avut loc pentru diferite exemplare. Astfel, în textul găsit la Sibiel (jud. Alba), s-a păstrat o notă, asemănătoare celei făcute pe „Cazania” lui Varlaam de la Lăpușul Românesc, care atestă judecarea unui proces de acest fel, sub intervenția directă a protopopului Petru din Sebeș, în anul 1733³⁷. În plus, prețul „Chriacodromionului” crește neconținut: în 1714 la Turdaș se cumpără unul cu peste „14 florinți”, în 1765 la Luduș altul făcea 16 florini, iar în 1764 un exemplar la Orăștie valora 20 de florini³⁸.

Cea mai largă circulație pe întregul spațiu medieval românesc a avut-o însă **„Cartea românească de învățătură”** (Cazania) a lui Varlaam, din 1643. Tipărind „cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie voevod și domnul Țării Moldovei”, și cu speranța că adresându-se **„a toată seminția românească... dăruind și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească”**, Varlaam este primul mare prelat care pune direct problema introducerii limbii române în biserică. Larga popularitate a Cazaniei se explică prin ținuta grafică, prin introducerea a numeroase pasaje de caracter laic, printr-un bogat conținut hagiografic, prin folosirea unei limbi-sinteză a normelor limbii române literare din epocă, și a unui stil simplu și plăcut.

³⁶ *Ibidem*, p. 339.

³⁷ O. Șchiau, *op. cit.*, p. 129.

³⁸ *Ibidem*, p. 132.

Slavonismele, atât de frecvente în obișnuitele texte religioase, sunt mai rare și mai bine folosite. Apărută într-un moment de noi presiuni calvine în Transilvania („Cazania” conține în mod indirect unele învățături protestante sau catolice), cartea moldoveană a contribuit la lungul, dar inevitabilul proces de apropiere și cunoaștere între români, și în ultimă instanță la dezvoltarea conștiinței naționale românești. La neobișnuita de mare cerere din partea cumpărătorilor, tipografia ieșeană va răspunde foarte curând printr-o nouă ediție, dar care va păstra ca o garanție a calității, același an de apariție – 1643. Amintirea amănunțită a numeroaselor atestări de circulație ar fi în cazul de față nepotrivită³⁹. Drept urmare spicuim unele cazuri mai semnificative: în 1656 voievodul Gheorghe Ștefan o dăruiește bisericii din Măceu (Hațeg); o mențione de pe un exemplar ne arată că a fost cumpărat lângă Cluj la doi ani de la apariția ei. Pe un altul s-au dat 10 oi și opt miei⁴⁰. În 1689 mitropolitul ardelean ținea scaun de judecată în nord-vestul Transilvaniei între satele Lăpușul Românesc și Rogozul care își disputau proprietatea unui astfel de exemplar. Aceeași carte a fost găsită sub numele de „Poucenie de Moldova” în inventarul făcut cărților lui Sava Brancovici, după căderea acestuia⁴¹. În Banat s-au găsit până azi cinci cazanii, ceea ce ne face să presupunem circulația mai multora. Pe una din ele, prin adnotări este specificat că a fost inițial proprietatea școlii românești din Șcheii Brașovului⁴². Și în Banat „Cazania” va avea o lungă funcționalitate până în secolul al XIX-lea, ca și în extremitatea nordică a Principatului, în Bihor și în Maramureș. În 1647 se cumpără pentru biserica din Budești-Maramureș o „Cazanie” cu 13 florini⁴³.

Multe zeci de exemplare au fost descoperite în Transilvania cu diverse ocazii de către Nicolae Iorga, Ioan Bîrlea, Atanasie Popa, Valeriu Literat, Florea Mureșan și alții.

Dar cartea lui Varlaam s-a răspândit și prin copii – manuscrise, făcute de diferiți cărturari sau copiști încă din primii ani de la apariția ei și mergând chiar până în secolul al XIX-lea. Încă din 1643 datează copia rămasă bisericești din Geaca – Cluj; din 1690 cea de la Salva – Bistrița-

³⁹ Vezi O. Șchiau, *op. cit.*, p. 111-120.

⁴⁰ *Istoria României*, vol. III, p. 303.

⁴¹ I. Lupaș, *Mitropolitul Varlaam...*, p. 15.

⁴² C. Feneșan, *op. cit.*, p. 25.

⁴³ Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase...*, p. 369.

Năsăud, Petrișor – Cluj, din 1696, Fughiu – Bihor, din 1738, Cupseni – Maramureș, din 1847, ș.a.m.d.⁴⁴ Cu atât mai mult pare astfel normală folosirea cărții lui Varlaam în diferitele texte de predici (15 ediții după Florea Mureșan) tipărite mai târziu cu preponderență la Râmnic și București, dar și la Bălgrad. În aceeași ordine de idei „Chiriadodromionul” (1699) de la Alba Iulia, este după spusele lui Ioan Lupaș „cea mai deplină expresiune a unității românești prin colaborarea evenimentului din Moldova cu cel din Transilvania” (efortul material al lui Atanasie, protopopului Gheorghe Dăianu și al lui Ștefan Raț), alături de contribuția tipografică a lui Iștvanovici, plecat cu voia lui Constantin Brâncoveanu⁴⁵.

În condițiile istorice ale secolului al XVII-lea, în cadrul circulației de carte au fost vizate în special Transilvania și Banatul deoarece acestea aveau nevoie și de un astfel de sprijin în permanenta lor luptă de păstrare a religiei majorității românești. Se întâmplă însă ca și unii ardeleni să facă daruri de acest fel. Toma Catinaș dăruiește în septembrie 1634 pentru pomeneirea sa o evanghelié mănăstirii Neamț, probabil existând destule alte cazuri neconsemnate istoric⁴⁶. În danii de cărți au excelat însă Cantacuzinii și Brâncoveanu. După sfințirea lui Sava al III-lea în Muntenia, Șerban Cantacuzino dăruiește noului mitropolit de Bălgrad mai multe cărți din care azi cunoaștem: „Evanghelia” din 1682 și „Apostolul” din 1683 (dăruite bisericii din Alba Iulia), „Evanghelia” ajunsă la Tilișca și cea ajunsă la Straja și, în fine, „Apostolul” și „Evanghelia” din Daia⁴⁷.

La 1 mai 1683 Gheorghe Brancovici dăruiește din București o evanghelié, primită de la Șerban Vodă, bisericii din Veștem (lângă Sibiu), ca preoții de aici să-l pomenească pe „răposatul Sava mitropolitul Ardealului”⁴⁸.

Mihai Cantacuzino dăruiește o evanghelié bisericii din Ghiriș, iar stolnicul Constantin Cantacuzino se remarcă în acest sens prin „Penticostarul” dat bisericii din Recea (Făgăraș) și prin „Triodul” din Berivoiul mic⁴⁹, pe care se poate citi și astăzi însemnarea următoare: „Triod, carte de slujba sfintei adevăratei bisearici Răsăritului, a pravoslavnicilor

⁴⁴ O. Șchiau, *op. cit.*, p. 113.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 114.

⁴⁶ Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase...*, p. 281.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 258.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 242.

⁴⁹ Idem, *Șerban – Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal*, 1915, p. 51.

creștini, o închină și o dă dumnealui Constantin Cantacuzino Vel Stolnic bisearici românești⁵⁰. Brâncoveanu obișnuia să dea cu ocazia ungerii unui nou mitropolit ardelean daruri și cărți. În Țara Făgărașului dă bisericii de lemn din Sâmbăta de Sus un „Octoih”, iar egumenului Ioan, de loc din Pojorîta-Suceava, un „Octoih” și o „Biblie”⁵¹.

La Sfântul Ioan Botezătorul „din Măji” din Suceava, Evanghelia greco-romană a lui Antim are însemnarea lui Nicolae Costin însuși, că această carte, trimisă de Brâncoveanu chiar, ginerelui său Constantin Duca, la 1694, a fost dată de domnul moldovean lui Costin, care la rândul-i o donează unei biserici moldovene⁵².

Satul transilvănean Perjani este un alt beneficiar, primind o „Evanghelie” din 1697 de la un fecior de logofăt muntean, care plătitese pentru ea trei lei și jumătate⁵³. Uneori adnotările de pe cărți sunt adevărate biografii a lucrărilor respective. De exemplu, pe un „Minei” de Buzău din 1698 semnalat la biserica greco-ortodoxă din Timișoara, sunt scrise următoarele: „Această carte... cumpăratu-o am eu, robul lui Dumnezeu, Neculai Coj, feciorul lui Misco, ce au fost căpitan de sârbi, și o am dat de pomână la biserica noastră, ce au făcut tată-mi eu în Târgoviște... Și o am cumpărat eu de la Sfânta Episcopie de la Buzău în zilele prealuminatului Domnii Ioan Constantin Brâncoveanu Basarabă – Voevod, de la leatul de la facerea lumii 7207” (1698)⁵⁴.

Un „Antologhiu” brâncovenesc pe care cumpărătorul îl detaliază astfel: „Mineaiu Mare cu Oftoih și cu obștă, cu Evanghelii și cu toate podoabele bisericii celei sufletești împodobit”, era plătit de călugărul-preot loasaf din Transilvania, de la mănăstirea Daia, „cu bani gata” menindu-l după moartea sa fiului Apostol și în lipsa lui „fraților mei care se află în țara Moldovei, popa Petre, la târg la Bacău, alt frate mai mic, în țara Muntenească, lângă București, popa Ursachie”.⁵⁵ Iată deci un exemplu

⁵⁰ N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române*, București, 1914, p. 9.

⁵¹ *Ibidem*, p. 10.

⁵² *Ibidem*, p. 12.

⁵³ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁴ P.P. Panaitescu, C.C. Dumitrescu, *Însemnări din cărțile bisericești din Timișoara*, în „Revista istorică”, anul VIII (1922), p. 201-202.

⁵⁵ N. Iorga, *Activitatea culturală...*, p. 11.

edificator în ceea ce privește strânsele relații pe care le aveau cei plecați de acasă cu cei rămași în Ardeal.

Sugestiv pentru eforturile depuse în scopul păstrării unității de credință este și ajutorul dat vlahilor balcanici (în număr de cca. 11.000, așezați în secolul al XVII-lea în Croația, formând așa numita „Vlahie mică”) în 1650 de Vasile Lupu, mitropolitul Varlaam, boierii țării și episcopii de Roman, Rădăuți și Huși, care fac o danie de 5000 de asprii mănăstirii Lipovina. La rândul lor, Ștefan-vodă (fiul lui Vasile Lupu), apoi Dabija-vodă și boierul Drăguț sunt amintiți drept ctitori ai mănăstirii Opovode de pe muntele Fruscagora⁵⁶.

În 1676 se înregistrează momentul când întâlnim un nume nou, memorabil al literaturii medievale. Este anul când Dosoftei tipărește binecunoscuta sa „Psaltire în versuri”, care alături de lucrarea sa „Viața și petrecerea sfinților”, circulă intens la vest de Carpații Orientali. Aici, psaltirea a fost copiată și mai mulți psalmi versificați au intrat în literatura populară ardeleană⁵⁷. Notițele de pe marginea foilor unui exemplar ne relevă soarta acestuia: „Ac(e)asta carte o au cumpărat-o popa Neculaiu... în zilele Dukii Vodă l(ea)t 7190 u Iași”; ajunge în Muntenia, pomenită fiind „a sfintei mănăstiri ot Dîlgopol”, și în final ajunge în Banat⁵⁸. Din „Viața și petrecerea svinților” (Iași, 1682-1686) textul vieții sfinților Constantin și Elena a fost copiat (ms. rom. nr. 339, Biblioteca Academiei Române) la sfârșitul secolului al XVII-lea, după toate probabilitățile de un muntean, ținând cont de particularitățile fonetice muntenești apărute⁵⁹. Cea mai veche prelucrare a acestei legende este făcută în „Mineiul lunii Mai” (Buzău 1698) sub același titlu ca și în cartea lui Dosoftei, ca în 1737 episcopul Damaschin s-o reia din cartea buzoiană într-un „Antologhiu” de Râmnic, care la rândul său inspiră pe ieșeni (1755 și 1806)⁶⁰. Un exemplar al „Vieții sfinților” era dăruit în 1684 mănăstirii muntene Tismana⁶¹.

⁵⁶ Șt. Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase...*, p. 200.

⁵⁷ *Istoria României*, vol. III, p. 303.

⁵⁸ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 23.

⁵⁹ I. Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română*, în „Revista istorică română”, an I. (1931), fasc. III, p. 267.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 267-272.

⁶¹ I. Corfus, *Însemnări de demult*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 184.

Pe lângă ceea ce au reușit să lase după ei, domnitorii noștri, în materie de carte sunt tot atât de demni de amintit și prin ceea ce intenționau să facă și nu au reușit în grelele timpuri în care au domnit. Matei Basarab, spre exemplu, intenționa să retipărească „cărțile bisericești de rit oriental” pentru trebuințele Moldovei, Bulgariei, Serbiei, Herțegovinei, Rusiei, Traciei și Macedoniei până la Sfântul Munte, după cum se arată într-o scrisoare de la 10 august 1637 a catolicului Francisc Marcanich⁶². De numele lui Șerban Cantacuzino se leagă memorabilul moment al tipăririi integrale a Bibliei, în 1688, operă a unui colectiv din care se remarcă frații Greceanu, carte scrisă într-o limbă deja bine încheșată, înzestrată cu o mare capacitate de expresie, calități care i-au asigurat o largă circulație în Muntenia, Moldova, Transilvania și Banat. Apariția Bibliei are loc însă sub Constantin Brâncoveanu, versurile la stema țării ale lui Radu Greceanu fiind dedicate noului domn, dar păstrându-se mențiunea că ea s-a făcut „cu îndemânarea” lui Șerban. Cartea, dăruită „neamului românesc” avea menirea, după patriarhul Ierusalimului, „...ca să lumineze celor din casă... românilor, moldovenilor și ungro-vlahilor”⁶³ (ardelenilor). Și tipăriturile brâncovenești erau menite unor astfel de scopuri fiind „spre folosul de obște al neamului românesc”⁶⁴.

Biblia din 1688 este prima tipărire integrală a acestei cărți în limba română. Frații Greceanu folosind vechea traducere a lui Milescu, „Palia” de la Orăștie, unele părți ale „Bibliei” tipărite de Coresi, „Noul Testament” (1648), „Psaltirea” în proză și „Parimiile” lui Dosoftei, „Evanghelia” (1682) și „Apostolul” (1683) – ambele de București, au contribuit la dezvoltarea limbii literare, ceea ce a asigurat lucrării o putere mare de circulație. Au contribuit la acest succes stolnicul Constantin Cantacuzino, ca ultim revizuitor, și grecul Ghermano de Nisa. Pentru execuția tipografică este chemat din Moldova fostul ajutor al lui Dosoftei, Mitrofan, pe care înaltul prelat moldovean îl făcuse episcop de Huși⁶⁵. Mai mult de un secol, până la

⁶² I. Lupaș, *Începuturile domniei lui Matei Basarab și relațiunile lui cu Transilvania*, București, 1933, p. 9.

⁶³ S. Dragomir, *Relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom XXIV, București, 1911-1912, p. 289.

⁶⁴ I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. IV, p. 323.

⁶⁵ N. Iorga, *Istoria Bisericii Române...*, p. 406.

1795 când apare o nouă „Biblie” la Blaj, cea de la 1688 este singura folosită în toate ținuturile românești. De aceea traducătorii de la Blaj, Samuil Micu-Clain și Bobb, o urmăresc în toate părțile sale bune, îmbunătățind-o.

În cadrul circulației clericilor ca purtători de cultură, o contribuție deosebită la promovarea legăturilor culturale din secolul XVIII au adus tipografii. În Moldova numele tipografului și gravorului „Grigorie Stan Brașoveanul” apare pentru prima dată în „Ceslovul” de Rădăuți (1745), ca autor al lucrării. Inițial plecase din București, unde învășase acest meșteșug cu Barbu Bucureșteanu, pe care-l ajută la înființarea tipografiei rădăuțene în 1743 – 1744. După tipărirea cărții amintite, Grigorie se întoarce la București, lăsând în locul lui pe „Sandu sin Ieremia” din Iași. Astfel, între 1774-1750 Barbu și Grigore tipăresc la mitropolia Țării Românești o „Cărtică de rugăciuni”, un „Liturgier”, un „Orologhion”, o „Psaltire”, un „Ceslov”, un „Orologhion mic”, un „Ceslov slavonesc” și o „Evanghelie cu Evanghelistar”. În 1755 brașoveanul nostru apare la Iași, chemat de mitropolit spre a reface împreună cu Sandu tiparnița de acolo. De aici, începând cu 1755 și până la 1766 vor ieși 12 cărți. Alt transilvănean, Ioan Simeonovici scoate tot la Iași, între 1753 și 1754 un „Penticostar” și un „Molitvelnic”, iar Mihai Brașoveanul, în 1777 un „Ceslov”⁶⁶. Dacă unii ardeleni învață acest meșteșug la București, ca Dumitru Lăcătuș din districtul Chioarului (jud. Satu Mare) pe la 1760-1765⁶⁷, întâlnim mulți munteni activând intens la nord de Carpați. Dimitrie Pandovici pleacă de la Râmnic la Blaj, inițial fiind trimis de mitropolit în 1740 în Transilvania pentru a aduce matrița de tipografie. În 1747 începe activitatea la Blaj, rânduind vechea tiparniță a mitropoliei de Bălgrad mutată aici. Dumitru Râmnicianu (poate Pandovici), în anul 1756, tipărește la Blaj o „Învățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri”, iar Petru Râmnicianu Papavici editează în același loc între 1765 și 1807 nu mai puțin de 17 lucrări. Se crede totuși că trăiește numai până la 1777, deoarece în restul cărților gravurile semnate de el puteau fi folosite și după posibilul său deces. În 1765, „Evanghelia” apărută tot la Blaj cuprinde numele lui „Sandu tipograful de la Iași... i Petru Râmnicianu Papavici cu Ioanu Râmnicianu”. Sandu mai apare ca gravor în alte cinci cărți începând cu anul 1767 – apărute la aceeași tipografie. În schimb, la Sibiu apare la sfârșitul secolului doar „Radu din Sfânta Episcopie

⁶⁶ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 109-110.

⁶⁷ Șt. Metes, *Emigrări românești...*, p. 175.

a Râmnicului”, autor a patru cărți⁶⁸, iar la Râmnic, în „Liturghierul” din 1733 se menționează numele preotului „Ivan Făgărășanul”⁶⁹.

Dintre acești neobosiți susținători culturali nu trebuie însă să uităm și pe aceia care de multe ori în anonim au făcut ceea ce nu puteau face meșterii tipografi: copiiștii. Răspândiți uneori în cele mai îndepărtate și sărace sate ei au adus o remarcabilă contribuție culturală.

Ieromonahul Agaton din Iași copiază în 1717 un „Strastnic” în Siumugiu – Bihor⁷⁰; ieromonahul moldovean Varlaam copiază un „Triod” slavo-român în Sibiel între 1716 - 1717⁷¹, iar preotul zugrav Vasile, de aceeași origine, termină de scris în 1718 un „Liturghier” și un „Strastnic” în satul Gârbo (Sălaj)⁷². Ștefan Moldoveanul activează între 1736-1742 în Vințu de Jos – Alba, Dragomirești-Maramureș, părțile Turdei și Brașov, cu un total de cinci manuscrise; „Pepelea Timotei diiacu ot Moldova” apare pe un „Antologhion slavon” al bisericii din Borșa-Maramureș⁷³. Legătorul de cărți din Moldova, activ în Maramureș, Ioniță Voița copiază în 1766 la Crăcești o „Evanghelie” de Iași (1762), în Desești leagă un „Antologion” de Rădăuți⁷⁴, iar în Călinești leagă un „Ceaslov” de Iași⁷⁵, urmat de încă patru legări de manuscrise.

Copiiștii ardeleni veniți în Moldova se remarcă și ei prin activitatea lor. Andrei Brașoveanul copiază un „Octoih mic” în 1768⁷⁶, călugărul Ioanichie copiază tot un „Octoih” la Mănăstirea Humor (1775)⁷⁷, iar în 1793 alt „Octoih” este reprodus la Mănăstirea Agapia de arhimandritul Eustatie Popovici din Abrud⁷⁸.

⁶⁸ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 110-111.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 109.

⁷⁰ G. Ștrempel, *Copiiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 115.

⁷¹ *Ibidem*, p. 261.

⁷² *Ibidem*, p. 266.

⁷³ I. Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, vol. XVII, din colecția „Studii și documente” a lui N. Iorga, p. 36.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 81-85.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 70.

⁷⁶ G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 5.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 126.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 183.

Din Țara Românească în Ardeal întâlnim pe Ioan Magistrator stabilit în Poiana Sibiului, între 1763-1765 copiind un „Octoih mic”, „Iertăciuni la morți”, „Cele zece porunci”, „Cele șapte păcate de moarte și cele șapte faceri de bine” și „Învățătură pravoslavnică cu întrebări și răspunsuri”, ultima după o broșură scoasă la București prin 1725-1730 pentru sprijinirea ortodoxiei transilvănene. Pe un manuscris al bisericii din Rășinari se arată a fi copiat de „p(o)pa Constantin Mihailovici din patria Ungrovlahiei” în 1781⁷⁹.

În Banat, la începutul secolului al XVIII-lea, sunt cunoscuți moldovenii „Agaton Moldoveanu Ot Iași” și dascălul „Vasile Sturze Moldoveanu”, care copiază de la 1693 până la 1717, 12 cărți cunoscute până azi⁸⁰, iar din Gorj sosește la Stredişte diaconul Vasile Alexievici Loga, venit în fruntea de 50 de familii. La Brebu ajunge să copieze un „Miscelaneu” Marcu Romanescu în 1773⁸¹.

Tot grație activității unor neobosiți copişti, dar de această dată necunoscuți, s-au păstrat până în zilele noastre în Ardeal unele vechi scrieri istorice din țara vecină de la est de Carpați. Pe vremea lui Engel un manuscris al cronicii lui Ureche se găsea la Blaj iar un altul la biblioteca episcopală orădeană⁸². La 19 aprilie 1803 sasul Eder scria istoricului german despre Clain, care urma să vină curând la Viena, cu care ocazie îi aducea „pe Miron (Costin – n.n.) și alte ajutoare de acest fel”. În aceeași scrisoare Eder recomanda pe parohul din Bălcaciu, Towächer, care „are multe lucruri despre Valachia”, ca și pe medicul Andreas Wolf din Sibiu, fostul primar al Iașului⁸³. Tot la Blaj, la Mănăstirea Sf. Treime, pe un manuscris stă scris: „Acest Hronic (al lui Cantemir –n.n.) prefăcându-l l-am scris precum se vede eu Constantin robul lui Dumnezeu și dascăl al școlii românești din Blaj.... 1757”⁸⁴. Este vorba de Constantin Dimitrievici din Aricești – Romanăți. În 1730 episcopul Inocențiu Micu cumpăra de la Viena un alt manuscris al

⁷⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 116-117.

⁸⁰ V. Molin, *Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Mitropolia Banatului”, an XIV (1964), nr. 4-6, p. 211.

⁸¹ G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 203-204.

⁸² N. Iorga, *Mărunțișuri istorice...*, p. 46.

⁸³ *Ibidem*, p. 53.

⁸⁴ Al. Lupeanu, *op. cit.*, p. 617.

„Hronicului” aflat astăzi la biblioteca Filialei Academiei din Cluj⁸⁵.

Copiile și manuscrisele unor corifei ardeleni au ajuns și ele peste munți. N. Iorga a descoperit între hârtiile boierului Gologoveanu, al cărui fiu învățase la Sibiu, părți dintr-o copie, foarte îngrijită, a cărții lui Șincai, iar printre autorii cărților aflate în posesia unei familii botoșănene pe la 1840, se găsea și „Petru Maioru”⁸⁶.

Constantin Brâncoveanu, continuând politica tradițională a lui Cantacuzino, a susținut mai departe efortul cultural făcut până atunci în Muntenia, deoarece foarte multe opere au trecut hotarele politice ale Țării Românești, cu precădere în Ardeal și Banat: „Evanghelia” (București, 1682), „Evanghelia” (Snagov, 1697), „Mineele” (Buzău, 1698), „Molitvenicul” (1699), „Triodul” (1700), „Octoihul” (Buzău, 1700), „Penticostarul” și „Psaltirea (1701), „Apostolul” din 1704, „Antologhion slavon” (1705-1706), „Octoihul” (Râmnic, 1706) și cel din 1712 de la Târgoviște și în fine „Molitvenicul” din 1713⁸⁷. La acestea se adaugă și traducerea unor lucrări anticatolice din greacă în română și tipărite la 1699: „Manual împotriva schismei papistașilor” (Snagov) și „Pravoslavnică mărturisire” (Buzău)⁸⁸.

Secolul al XVIII-lea înregistrează o și mai mare bogăție de carte pe întregul spațiu românesc, și deci, urmare firească, o circulație mai intensă.^{88bis} Dintre tipografiile epocii cea mai merituoasă activitate o prestează Râmnicul ale cărui cărți se ridică la un înalt nivel de limbă, erudiție și grafică. Așa se explică penetrația cărții de aici până în localități de extremă ale Banatului, Petrovaselo (Iugoslavia, Evanghelie – 1746), în nord-vest la Beba și Cenadul Mare, peste Mureș în Nădlag și Ghiula⁸⁹. Mare căutare în Banat au „Evanghelia” și „Cazania” din 1748 (găsite în 45 de exemplare), „Antologhioanele” (în 32 de biserici găsite) și „Mineele”, în care Râmnicul a excelat prin realizarea celor 24 de serii de minee. În rest

⁸⁵ C. Daicoviciu, Șt. Pascu și alții, *op. cit.*, p. 291.

⁸⁶ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 99.

⁸⁷ N. Iorga, *Activitatea culturală...*, p. 9.

⁸⁸ *Istoria României*, vol. III, p. 278.

^{88bis} Ca exemplificare, pentru județul Suceava, cf. O. Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava. Catalog*, Suceava, 1992, vol. I, p. 10-13 (cu bibliografia anexă) și p. 45-46.

⁸⁹ V. Molin, *Aria de răspândire a cărții de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, an XVI (1964), nr. 11-12, p. 861.

tipografiile de la Iași, Târgoviște, Neamț, Blaj, Sibiu, Buda și Carlovitz nu sunt reprezentate în Banat decât superficial în comparație cu Râmnicul.

În Bucovina din cele relatate de S.Fl. Marian⁹⁰ rezultă că în cadrul tipăriturilor nemoldovene predomină tot Râmnicul. La biserica Adormirea Maicii Domnului (Câmpulung) s-a găsit un „Molitvenic” din 1768; bisericii Nașterea Maicii Domnului din același oraș aparține „Triodul” din 1761 și „Penticostariu” din 1767. La aceasta din urmă s-a găsit și o „Cazanie” românească de București (1768), centrul de tipărire, care după Ioana Cristache-Panait a avut întâietate (față de Râmnic), în penetrația de carte în Transilvania. În acest scop se dă exemplul „Evangheliei învățătoare” din 1732, găsită în 51 de exemplare până la data lucrării autoarei, a „Evangheliei” din 1723 cu 41 de exemplare și a celei din 1760 cu 34 de exemplare, a „Liturghiei” din 1741 (14 cazuri), a „Mărgăritarelor” din 1746 (20 de semnalări), a „Penticostarului” din 1726 cu 37 de exemplare. Din cele opt ediții de cazanii găsite în satele ardelen, se impune tot cea de București cu 37 de menționări, apărută în 1768. Tipăritura de București pătrunde până și în satele mici, izolate și sărace. Un exemplu concret este cel al vechii biserici de lemn din Someșul Rece (jud. Cluj), care are șase manuscrise de la sud de Carpați, din care cinci provin din Bucureștii anilor 1743-1782. La biserica din Trestia (jud. Hunedoara) din cele opt cărți muntenești jumătate sunt de proveniență bucureșteană (tipărite între 1746-1774), iar cea din Vălișoara are din șapte cărți apărute în Țara Românească, cinci ieșite din aceeași reședință.

Multe din aceste cărți ca și cele de Râmnic, devin obiectul copierii de către transilvăneni; unii învață după ele. „Penticostarul” de București (1768) al bisericii din Moieciu de Sus (jud. Brașov) are următoarea notiță: „Am scris eu dascălul Bucur când învățam copii în casa părintelui popii lui Tișcă, de la Moieciu de Sus, leat 1776”⁹¹.

⁹⁰ S.Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina*, Suceava, 1900, p. 69-74.

⁹¹ I. Cristache-Panait, *Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, în „Glasul bisericii”, an XXX (1972), nr. 11-12, p. 1233-1234. Pentru tiparnița de la Târgoviște, vezi eadem, *Tipărituri târgoviștene, din al XVIII-lea veac, în satele transilvănene, în Târgoviște, cetate a culturii românești*, Ed. Litera, București, 1974, p. 205-211, unde se pot consulta și alte studii interesante legate de cartea veche românească.

Zone de mare densitate pentru centrele muntene sunt Satu Mare, Bihor, Banat, Maramureș, Hațeg și Țara Oltului. În Maramureș, Ion Bârlea află în 1908 75 de tipărituri bucureștene, număr fără îndoială ce nu reflectă (ca și în restul cazurilor) decât pierderile și distrugerile la care au fost supuse vechile noastre cărți⁹². În Țara Hațegului, după cercetările lui Liviu Patachi s-au găsit 120 de cărți aparținând toate celei de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁹³; iar în Țara Oltului, Valer Literat găsește în 30 de biserici peste 130 de apariții ale aceluiași secol⁹⁴.

Semnificativ este și faptul că în Moldova cartea de București este mai răspândită decât cea de Neamț^{94bis}.

O activitate mai prodigioasă o are însă centrul de la Iași, în urma căreia se pot semnală unele apariții de cărți în Banat și mai ales în Transilvania de nord și de est. De exemplu la biserica din Săpânța (Maramureș) din cele nouă tipărituri de peste munți, șapte aparțin anilor de după 1715, prin centrele: București, Râmnic, Buzău dar și Iași și Rădăuți.

Interesant este și faptul că în aceste vremuri, mai circulă și tiparnițele. La 1 septembrie 1721, mitropolitul Daniil scriind preotului Radu Tempea din Brașov, reieșea faptul că un ieromonah, Dionisie, lăsase la preotul Ioan din Făgăraș (care tipărise la Râmnic, în 1733, un „Liturghier”) o tipografie, probabil din încredințarea lui Antim Ivireanu. Se spunea că „tipografia n-a fost nici a lui Antim, nici a lui Dionisie, ci a fost a domnului și a țării și a Mitropoliei”. Daniil îl ruga s-o scoată de la acest preot și să i-o trimită, scuzându-se în același timp că n-a putut să-i trimită, cum îi ceruse brașoveanul, 12 „Molitvelnice” și două „Octoihri”, căci neavând octoihuri îi trimite 14 „Molitvenice”, nou tipărite⁹⁵.

Un caz și mai deosebit este cel semnalat de Virgil Molin. Într-o scrisoare a episcopului de Roman, Leon Gheuca, către Inochentie I de Huși, din 25 septembrie 1775, se spune: „Ioan legătorul de cărți, om al sfinției sale fratelui Chezarie, episcop de Râmnic, fiind trimis aici cu cărți bisericești și

⁹² B. Teodorescu, *Circulația vechii cărți religioase de București (1508-1830)*, în „Glasul Bisericii”, an XX (1961), nr. 9-10, p. 880.

⁹³ L. Patachi, *Cărți vechi religioase din țara Hațegului pe o listă din 1857*, în „Mitropolia Ardealului”, an IV (1959), nr. 7-8, p. 522-539.

⁹⁴ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 98.

^{94bis} Vezi în O. Mitric, *op. cit.*, statistica tabelului de la p. 22.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 51.

poftindu-mă ca să-i dau voie să le vândă cui ar trebui în eparhia mea, au șezut de astă primăvară până acum aice, în Roman, de-au legat cărțile ce erau dezlegate și au și vândut cui a vrut să cumpere; și fiindcă are carte de la fratele Chezarie și către sfinția ta, ca să-i dai voi să vândă cărți și la eparhia sfinției tale și vrând acum să vie, n-am lipsit a înștiința și eu sfinția ta⁹⁶. Iată deci o legătorie ambulantă, având dotarea necesară legării cărții după gustul și potența economică a fiecărui cumpărător. În plus, din această metodă se economisea spațiul și se micșora greutatea de transportat.

De multe ori asistăm la adevărate eforturi pentru procurarea de carte. Preotul Filip din Călinești – Maramureș notează, pe un „Antologhion” de Râmnic, din 1737, că „de șapte ani am umblat în Ardeal pentru aceasta...” și că „Dumnezeu să nu-i piarze ostiniiala”. Prețul fusese de 40 de florini, sumă foarte mare pentru acele vremuri. În 1777, preotul Teodor din Vișeu de Jos, aduce din Moldova un manuscris cu „Viețile sfinților”, ascuns într-un car cu pește⁹⁷. În aceste circumstanțe, deși existau și unele riscuri, are loc totuși și un comerț cu carte. Pe un „Penticostar” de Râmnic (1785), de la fosta Mănăstire Poiana, o notă marginală ne spune că: „Acest Penticostar l-au cumpărat eu drept taler 12, bani gata în mâna lui Ion Ungureanul ce purta cărți de vânzare 1794”. Pe o „Psaltire” (Brașov, 1807) găsită la Valea Trăisteni (fostul județ Lăpușna) stă scris: „Această psaltire easta cumpărată di căpitanu Postică din Târgul Iașului, di la porta mitropolitului, la anul 1807”⁹⁸. Vânzări erau făcute și de călugării care circulau foarte mult. În 1730, Simion Notarul „din școala de la Râmnic” vinde în Sebeș Alba preotului Gheorghe un „Liturghier” de București; diacul Ștefan din Moldova aduce în 1734 un „Octoih slavon” în manuscris de la Mănăstirea Humor la biserica Borșa, Maramureș⁹⁹. Și negustorii bănățeni evitau de cele mai multe ori vămile păzite, ca acel Gheorghe din Jebel (Timiș) care făcea dese drumuri la Râmnic cu diferite comenzi ale conregionarilor săi¹⁰⁰.

⁹⁶ V. Molin, *O legătorie de cărți a Râmnicului ambulantă, activând prin eparhiile din Moldova*, în „Mitropolia Olteniei”, an XVII (1965), nr. 5-6, p. 421.

⁹⁷ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91-92.

⁹⁸ D. Balaur, *Biserici în Moldova de răsărit. Județul Lăpușna (1928). Însemnări de pe cărți românești de slujbă bisericească care au trecut Prutul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an LII (1934), nr. 3-4, p. 197.

⁹⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91-92.

¹⁰⁰ V. Molin, *Aria de răspândire...*, p. 862.

Nu ne propunem mai departe să amintim foarte numeroasele cazuri de cumpărări sau danii de carte, ce se găsesc în literatura de specialitate ci doar vrem să subliniem câteva mai semnificative. În 1722, un „Octoih” de București (1720) este cumpărat „de la legătorul de cărți din Colțea, de Dumitru din Sibiel” pe când învăța carte la dascălul Staicu și la preotul Călin.

Printre cărțile ce pătrund mai mult în Maramureș se numără și „Catavasierul” cumpărat în 1768 de Timotei Bora (Maramureș) din Hârlăul Moldovei¹⁰¹.

Episcopul de Roman, Pahomie, după cei nouă ani de episcopie, pleacă în Rusia, în 1716, de unde va dăruii în 1724 Mănăstirii Neamț cărți muntenești: un „Mărgărint, poucenie rumânească”, „Biblie rumânească”, un „Mineiu mare, bun, din Țara Muntenească” și „12 Meneia din Țara Muntenească, carile le-au dat Măria Sa Nicolae Voevod (Mavrocordat – n.n.), Mănăstirii Neamțului cari am trimis pe Mihail de le-au dus”¹⁰².

În dorința de a avea un cler cât mai luminat, Constantin Mavrocordat, domnind a doua oară în Moldova (1741-1743) controlează atent nivelul cultural și moral al clericilor apucându-se „de capul preoților să-i învețe carte”. Aduce din Muntenia acele cărți mai trebuincioase pentru slujbă, poruncind episcopiilor să urmeze exemplul celor de la sud de Milcov, spre a înființa și ei tipografii¹⁰³. Astfel, cronica atribuită lui Ienache Kogălniceanu ne spune că vodă „poruncit-au de-au adus și cărți pe-înțeles din Țara Românească, căci în Moldova nu se află Evanghelii, Apostoli și Leturgii”¹⁰⁴. Aceste eforturi au dus la începutul efemerei tipografii de la Rădăuți (1744-46).

Un aspect interesant îl relevă cererea vlădicilor sârbi din anii 1761 și 1765 pentru tipărirea de broșuri, de care, normal, au beneficiat și românii din Banat și Transilvania. Arhiepiscopul de Caroviț, Nenadovici, cere Râmnicului „Pravila de rugăciuni a sfinților sârbi”, iar „Îndreptarea păcătoșului cu duhul blândețelor” apare la Iași, fiind opera episcopului Vichentie de Timișoara¹⁰⁵.

¹⁰¹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 90-91.

¹⁰² N. Iorga, *Istoria literaturii românești...*, vol. I, p. 53-54.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 368.

¹⁰⁴ *Istoria României*, vol. III, p. 533.

¹⁰⁵ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 111.

În ceea ce privește circulația de carte peste Prut prețioase date ne oferă un studiu al lui P. Constantinescu-Iași din 1929¹⁰⁶. Mitropolitul Bănulescu, de origine năsăudeană, întemeietorul seminarului de la Chișinău (cu o catedră de limbă română) și al unei tipografii mitropolitane (cu material și meșter tipograf de la Neamț) de o mare funcționalitate în timp (1814-1833), va edita în 1815 o primă carte, o „Liturghie”, la a cărei traducere se va folosi și de edițiile românești de până atunci. Peste patru ani apărea „Biblia” de la Petersburg, după modelul celei de la Blaj (1795), la a cărei corectură a lucrat arhimandritul Varlaam Cuza, egumenul Mănăstirii Dobrovăț (Vaslui)¹⁰⁷.

După anul 1821, când la Chișinău apărea „Tipicul”, copie fidelă după exemplarele românești, mitropolitul Țării Românești, Grigorie al IV-lea Miculescu, era exilat de către ocupanții ruși, în Basarabia, de unde va scrie succesorului său Neofit să-i trimită pentru necesitățile românilor de acolo, opt titluri de carte totalizând 440 de exemplare¹⁰⁸.

După ruperea rusească a Basarabiei de Moldova, procesiunile anuale de la Suceava (ziua Sfântului Ioan cel Nou) și de la Iași (ziua Sfintei Paraschiva) erau folosite pentru procurarea de carte. Un și mai mare rol l-au avut însă desele pendulări păstorești ale mocanilor, care au fost un important factor de circulație de carte. Numeroasele mănăstiri basarabene au păstrat mai departe un valoros fond de carte veche românească. Numai la biblioteca mănăstirii Curchi (fostul județ Orhei) autorul sus-menționatului articol a găsit 36 de cărți apărute înainte de 1812 în Muntenia și Ardeal și 50 după această dată, incluse fiind aici și cele ieșite la vest de Prut¹⁰⁹. Lăsând la o parte aspectul pur numeric, care poate fi și mai puțin corect cunoscut din cauze obiective, din foarte numeroasele apariții de carte semnalate de autor¹¹⁰, după calculul nostru, pentru perioada 1682 (începând cu „Evanghelia” de București) – 1699, au fost menționate patru titluri de carte de București, două de Buzău și unul de Snagov. Între 1700 și 1749 apar 11

¹⁰⁶ P. Constantinescu-Iași, *Circulația vechilor cărți bisericești românești în Basarabia sub ruși*, în „Revista Societății Istorio-archeologice bisericești din Chișinău”, vol. 19 (1929), p. 176-218.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 180-181.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 182.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 190.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 208-218.

titluri de București, șase de Râmnic și trei de Buzău; între 1750-1799, 24 de București, 23 de Râmnic, șase de Blaj și două de Sibiu, iar între 1800-1821, nouă de Blaj, nouă de Sibiu, șapte de Brașov, cinci de București și unul de Râmnic. Se poate astfel ușor remarca ascendența centrului oltean în cursul secolului al XVIII-lea, real concurent al celui bucureștean, ca apoi, de la începutul veacului al XIX-lea să predomine centrele ardelen. Legăturile culturale dintre românii moldoveni despărțiți de vicisitudinile istoriei nu sunt în parte prezentate de largă prezență de carte de la Iași și Neamț peste Prut. Între 1812 și 1821 tipografia de la Neamț trimite 14 titluri, iar cealaltă cinci.

Un aspect aparte al circulației de carte este reprezentat de cea a cărților populare. Conținutul lor profan, atmosfera de epocă cuprinsă, frumoasele pilde pe care le conțineau, faptul că unele dintre ele criticau nedreptățile sociale, au fost tot atâtea motive pentru a fi prețuite pretutindeni în popor. „Alexandria”, a cărei cea mai veche copie manuscrisă aparține lui Ion Românul din Sânpetru, încorporată fiind în „Codicele Neagoeanus” (1620), are o mare răspândire în cele trei țări, fiind chiar tipărită în 1700 sub Brâncoveanu, pe banii negustorului Apostol Manu¹¹¹. După Anton Maria del Chiaro ea s-ar fi tipărit în 1713 în atelierul lui Antim Ivireanu. Continuitatea textului pare să fie dovedită. Ediția din Sibiu (1794) a lui Petru Bart, prima ediție ale cărei exemplare se cunosc până azi, urmărește îndeaproape traducerea copiată la 1620¹¹².

O mare popularitate cunoaște romanul popular „Varlaam și Ioasaf”, originalul fiind tradus de Udriște Năsturel din rusă. Ideile sale ajung să influențeze destul de mult viața monahală. La Hurez chipurile lui Varlaam și Ioasaf sunt pictate pe zidul bisericii, iar la Mănăstirea Neamțului sunt zugrăvite chiar toate episoadele principale ale romanului¹¹³. Mulți dintre cei ce se călugăreau luau astfel de nume.

Prin grija lui Ivireanu se tipărește la Snagov în 1700 „Floarea darurilor”¹¹⁴, superioară vechii traduceri din greacă, fapt care îi asigură în plus o circulație și mai intensă. Tradusă tot din greacă în vremea lui Brâncoveanu, „Viața lui Esop” (sau „Esopia”) a fost copiată în 1703 de

¹¹¹ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1974, p. 283.

¹¹² Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 488.

¹¹³ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 303.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 259.

Costea, dascăl din Șcheii Brașovului¹¹⁵, alături de povestea persană „Istoria Sindipii filozofului”, a cărei traducere tot din greacă fusese făcută la sud de Carpați în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Tot cu această ocazie Costea copie și o traducere a unui „Gromovnic”, făcută tot în Muntenia. Uneori o serie de legende din aceste lucrări pătrund în tradiția populară sau chiar în lirica cultă a epocii. Spre exemplificare, din „Fiziolog” pătrunde în popor legenda despre turturica care, rămasă fără soț, nu se mai așează pe lemn verde și nu mai bea apă limpede, legendă care apare și în „Învățăturile lui Neagoe” și „Evanghelia învățătoare” de la Dealu (1644)¹¹⁶. Asemenea legende au putut să circule tot timpul, ceea ce explică multitudinea variantelor în care există până azi și larga lor răspândire. În secolul al XVIII-lea de cea mai mare circulație se bucură „Alexandria”, „Floarea darurilor”, „Archirie și Anadan”, „Esopia” și „Pildele filozoficești”, pe care le considerăm cele mai concludente exemple. Anul 1783 înseamnă pentru această ultimă carte menționată, data republicării lor simultane la Râmnic (de Grigore Râmniceanu) și la Sibiu (cu ajutorul lui Radu Râmniceanu). În 1795 apare din nou la Sibiu și cu ajutorul celor grupați în „Societatea filozoficească...”, despre care s-a mai amintit, după cum presupune Alexandru Dușu, ținând cont de raportul ce poate fi stabilit între programul acestei societăți și cărțile apărute în Transilvania în perioada 1795 – cca. 1815. Edițiile din 1713 și 1783 sunt copiate de meșteri din toate Țările Române, o copie a ediției lui Antim (1713) fiind realizată la nord de Carpați în 1773, iar alta fiind făcută la 1745 de un caligraf moldovean¹¹⁷. În 1775 este semnalată o nouă copie lângă Brașov, iar în 1764, Simion din Hiatafălău, copiază tot „Pildele”, după ce copiase și „Floarea darurilor”.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub influența reeditărilor de la Râmnic, Iași și Sibiu, copierea acestor „Pilde” se întetește: pe la 1778-1791 logofătul Ioan, în Transilvania; în 1785, Alexandru Batcu, la Iași; altul era transcris la București de logofătul Teodorache¹¹⁸.

Din cele 25 de manuscrise cunoscute (10 scrise în Muntenia, opt în Moldova și șapte în Transilvania (trei sunt copiate la începutul secolului al

¹¹⁵ *Istoria României*, vol. III, p. 279.

¹¹⁶ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 241.

¹¹⁷ Al. Dușu, *op. cit.*, p. 49.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 51.

XVIII-lea, 17 la sfârșitul lui, iar cinci la începutul veacului următor). Rezultă astfel că spre sfârșitul secolului al XVIII-lea „Pildele filozoficești” au înregistrat cea mai mare căutare.

Unele din cele 15 manuscrise din secolul XVIII ale „Poveștii lui Archirie și Anadan”, păstrate în Biblioteca Academiei, aduc indicii ale aceleiași preocupări de copiere: unul era scris în 1708 în satul Budac (Maramureș); altul la 1717 de dascălul Petre de la mănăstirea munteană Aninoasa¹¹⁹. Multe din cărțile populare au avut destine asemănătoare cu cele de cult. Pe un exemplar din „Floarea darurilor” proprietarul, un negustor bucureștean de mărgele, a făcut însemnări legate de unii domni munteni. În urma unui naufragiu în drumul său spre Constantinopol este nevoit să-l vândă cu 2 taleri unui copil de casă al lui Sterie Căpitanul din Cerneț, pentru ca nu peste mult timp să ajungă în Dobrogea, la Babadag, unde era citit ocazional de diacul Stătie din Huși¹²⁰.

* *
*

Stemolo unito pe lucrarea *Istoria sfântă a lui Alexandru Mavrocordat*, București, 1716.

¹¹⁹ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 723.

¹²⁰ O. Schiau, *op. cit.*, p. 51-52.

ÎNVĂȚĂMÂNTUL MEDIEVAL - FACTOR DE UNITATE A POPORULUI ROMÂN

În ce privește evoluția raporturilor culturale pe calea învățământului, ele au urmat în timp aceeași linie ascendentă ca și cea a relațiilor culturale în general. Într-o epocă în care cultura, sub cele mai diverse aspecte ale sale, era un apanaj al bisericii, într-o lume ortodoxă în care pelerinajul luase destulă amploare, învățământul laic a început să-și spună cuvântul de abia o dată cu apariția noului mediu de cultură al orașelor. Și aceasta a fost doar începutul. Până atunci însă, purtătorii de lumină ai cărții au fost clericii de diferite pregătiri și ranguri ecleziastice, dintre care numeroși, circulând peste hotarele țării de naștere, au contribuit și pe această cale la o și mai mare omogenizare culturală a țărilor române. Fiind nevoiți să lăsăm la o parte numeroasele situații când nu mai putem, din lipsă de informații, decât să bănuim că în activitatea multora dintre cei plecați într-una din țările române vecine și-au făcut loc și preocupări pedagogice în cel mai larg sens al cuvântului, vor fi consemnate în primul rând cele mai semnificative cazuri.

Dubla asuprire la care erau supuși românii din Transilvania s-a manifestat în chip evident și în cultură. Dezvoltarea școlilor românești, ca și a întregii culturi românești de acolo, a fost frânată prin diferite modalități de către oficialități și mai ales de către biserica catolică. Unele școli au putut să apară și să funcționeze în cadrul mănăstirilor ortodoxe care, adeseori, au beneficiat de ajutorul material al domnitorilor de peste munți. Asemenea școli de limbă slavonă vor fi existat pe lângă mănăstirile maramureșene Ieud, Peri, Vad, legate de centrele culturale moldovene, în regiunea Someșului la Scorei (lăcaș cu danii de la Mircea cel Bătrân), în Țara Făgărașului, și la Prislop.

Așezat în inima geografică a pământului românesc, bătrânul dar prosperul Brașov, ale cărui vechi tradiții în cadrul învățământului nostru sunt cunoscute, a putut înregistra și conserva documentar încă din secolul al XVI-lea frumoase gesturi de ajutoare din partea conașionalilor vecini.

După ce clădirea școlii de slavonie de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Șchei este refăcută cu ajutorul lui Vlad Călugărul și Neagoe Basarab, la 1598 vechea școală românească din Brașov se adăpostește într-o clădire

nouă de piatră ridicată prin ajutorul material al fostului domn moldovean Aron Tiranul, aflat în surghiun la castelul din Vinț. În arhiva orașului au rămas până în vremurile noastre documentele care au ținut evidența cheltuielilor făcute cu această ocazie, printre care se menționează și reparațiile bisericii amintite.

O altă bună inițiativă, de această dată nematerializată din cauza lăcomiei celor de la biserica Sf. Treime din Brașov, a avut-o învățatul boier muntean Grigore Brâncoveanu.¹ Retras aici din cauza revoluției din 1821, lasă prin testament doi ani mai târziu ca o parte din averea sa să fie folosită la înființarea unui gimnaziu cu șase clase (școală de nivel mediu). Mulți dieci de slovenie, folosiți adesea în corespondența cu celelalte state românești, au învățat carte în cadrul școlii de pe lângă biserica Sf. Nicolae.

Și mai bine este cunoscută generozitatea și priceperea pedagogică a transilvănenilor, români, maghiari sau germani, dintre care unii au profesat în țările vecine. Astfel, înființând gimnaziul de limbă latină de la Cotnari în 1561, Despot vodă a avut grijă să-l aducă pe profesorul german Ioan Sommer, autorul celor 15 elegii „De clade Moldavica” și al lucrării despre „Viața lui Iacob Heraclide Despotul Moldovei”, exemplu urmat la 1655 de Gheorghe Ștefan, care va aduce la școala de la Trei Ierarhi, pe Simion Dascălul, viitorul interpolator al cronicii lui Ureche.

Un nume citat uneori este cel al diacului Toader din Feldru (Năsăud). Acesta a învățat carte la Sucevița și Humor, devenind prețuit ca dascăl de boierii moldoveni. O scrisoare din iunie 1635 a lui Pătrașcu Ciogolea din Calafindești (Suceava), mare logofăt al lui Vasile Lupu, către birăul din Bistrița amintește de Toader: „Să ne trimiți pe acest diac... pentru că ne-au fost și mai înainte vreme om al nostru... că avem cuconi să ni-i învețe”². Era vorba acum, probabil, de nepoții marelui logofăt. De la Teodor, de altfel și bun orator, ne-a rămas primul discurs funebru românesc rostit la înmormântarea „jupânesei Ciogoloaie”, discurs luat ulterior ca model în Moldova și în Transilvania, unde Papiu Ilarian în găsește într-o copie din 1688.

¹ A. Mureșianu, „Școalele naționale centrale” și liceul „Andrei Șaguna” din Brașov, în „Boabe de grâu”, anul IV (1933), nr. 4, p.194 și 196.

² Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 277.

Cu scopul de a deveni grămătic pleacă în Moldova Oprea Almănuț, fiul văduvei Stanca din Săliște. Aceasta, făcându-și testamentul, arată că fiul său „și-a luat partea de moștenire ce i s-a cuvenit, când a plecat în Moldova să învețe carte”. Actul se întocmea la 28 noiembrie 1651³. Cu câțiva ani înaintea acestuia, tot la o mănăstire moldoveană, studia unul dintre fiii preotului Toma din Năsăud, după cum reiese dintr-o epistolă adresată unor prieteni din Bistrița de către egumenul mănăstirii Voroneț, Partenie⁴. În dese cazuri tinerii ajung în Moldova la învățătură lăsând acasă părinții îngrijorați. Așa s-a întâmplat și cu Moise, fiul preotului Gheorghiuț din Borșa-Maramureș, după care plângea mama lui, în timp ce tatăl său îl ruga pe egumenul de la Dragomirna „să îl primești lângă tine și să-l înveți carte că-i bon la fere”⁵.

O contribuție menționabilă au adus-o și călugării iezuiți. După căderea lui Vasile Lupu și alungarea profesorilor kieveni de la școala domnească din Iași, la 1645-1646 se înființează un seminar în urma activității conventului catolic al iezuiților din acest oraș și a acelor „părinți iezuiți din Transilvania” care au venit în această provincie pentru a ridica o școală la Iași⁶. După căderea conducătorului curuților unguri, Francisc Racoczy al II-lea, numeroși partizani de-ai săi s-au refugiat la răsărit de Carpații Orientali. La începutul anului 1711 Constantin Brîncoveanu intervenea la Viena pentru iertarea unuia dintre ei, Mihai Mikes, care își duce fiul „pentru învățătură în evlavie și litere” la iezuiții din Iași⁷. Fără îndoială că și ceilalți pribegi unguri au făcut la fel. Uneori acești călugări se ocupau și cu educarea odraslelor domnești. Este cazul beizadelelor lui Constantin Mavrocordat, care, de altfel, susținea pe membrii acestui ordin catolic din orașul său de reședință (Carol Peterffy, iezuiții Andreas Patay,

³ Al. Rosetti (sub redacția), *Istoria literaturii române*, vol. I, Edit. Academiei, București, 1964, p. 344.

⁴ N. Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*, partea I-II, Edit. Librăriei Sococ & Comp., București, 1899-1900, vol. I, p. 55.

⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 98.

⁶ C.C. Gherea, *Din trecutul culturii muzicale românești*, Edit. muzicală a Uniunii Compozitorilor din R. P. R., București, 1965, p. 129.

⁷ N. Iorga, *Francisc Racoczy al II-lea întemeietorul conștiinței naționale ungurești și româniei*, în „Analele Acad. Rom.”, Seria II, Tom. XXXIII, Mem. sect. ist., nr. 1, p. 16.

Gheorghe Szegedy...) și care purta corespondență cu Iona Szegedy, directorul colegiului din Cluj și cu superiorul din Brașov Iosif Türk⁸.

Tot spre școlile din Moldova, pe la 1650, veneau chiar unii fii de țărani, cunoscut fiind faptul că învățământul de la est de Carpații Orientali cunoscuse un avânt deosebit încă din vremea lui Vasile Lupu. Astfel a procedat Letea Pătruț, care pleacă prin 1760 la o mănăstire spre a învăța carte, la fel ca și Datcu și Ion Popa din Crihalma⁹; după zece ani de învățătură la mănăstirea Ilișești (Suceava), Atanasie din Sîngeorz ajunge în districtul Rodnei pentru a învăța mai departe; în 1750 în părțile Năsăudului apar călugării Samuilă și Ion al Bardului originari din Feldru, care, după ce învățaseră în Moldova, dăscăleau copii de prin sate; iar dintr-un protocol din 1724 al magistratului Bistriței rezultă că popa Herța din Mocod a trimis doi copii la învățătură la preotul Teofan din Baia (Suceava).

Emigrația transilvănenilor spre Moldova și Bucovina (despărțită de trupul țării la 1775) antrenează cu sine mulți învățători. Astfel între 1744-1778 în zece sate bucovinene se stabilesc 14 învățători și trei diaconi¹⁰. Dese valuri de bejenari (mai ales din zona de nord-est a Transilvaniei) culminează cu cele din 1761 și 1764, fiind determinate cu precădere de către răscoalele grănicerești de la Năsăud. Sate întregi pribegesc în Bucovina, conduse fiind de cele mai multe ori de preot, dascăl sau primar. Prin recensământul inițiat de către austrieci în anul 1778, este atestată activitatea unora dintre ei în unele localități ale actualului județ Suceava: Iacob Sterciuc (din Măeran-jud. Bistrița-Năsăud) și Maftעי a Popi (din Ilva Mare - jud. Bistrița-Năsăud) în Botoșana, Grigore Crețul (din Ilva Mare) în Bălăceana. Contemporani cu ei sunt și dascălii ambulantei Covrig și Teodor Tălpărar la Mănăstioara, Grigore Dumitrescu Benedict la Siret¹¹, Ioan Dascăl la Zaharești și Simion Ungurean la Vicovul de Jos¹². Noua administrație, sensibilă la schimbările demografice apărute în Bucovina, consemnează pentru anii 1781-1782 venirea aici a peste

⁸ *Ibidem*, p. 28.

⁹ M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească*, p. 124.

¹⁰ St. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XVIII-XX*, p. 173.

¹¹ L. Ureche, *Situația învățământului românesc în Bucovina în perioada administrației militare austriece (1775-1786)*, în „Suceava - Anuarul muzeului județean”, nr. 4 (1977), p. 134-135.

¹² Ion I. Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în „Codrul Cosminului”, anul II-III, Cernăuți, 1927, p. 282 și 504.

3200 de suflete. Maximul acestui fenomen pare să fi fost, după afirmația unui raport austriac de mai târziu, între anii 1763-1764, când ar fi trecut munții în Muntenia și Moldova nu mai puțin de 2400 de familii, cifră ce pare a fi totuși exagerată¹³. După 1775, vechile școli românești nu mai sunt susținute de noua stăpânire, urmărindu-se o cât mai mare germanizare și rutenizare prin școală. Episcopul Dimitrie Herescu de Rădăuți este mutat la Cernăuți, rupt ierarhic de Iași și pus sub ascultarea Carlovitz-ului. Dacă la început Herescu mai putea trimite prisosul fondului bănesc pentru școli la mitropolie (Iași) și mai erau aduși dascăli de la sud de Suceava, nu peste mult timp, la 4 apr. 1780 guvernatorul Enzenberg cere Curții de la Viena să se aducă numai dascăli din Transilvania, cunoscători ai limbii române. La rândul său, Dositei Herescu insistă mai departe pentru continuarea vechiului sistem de învățământ inițiat de Grigore III Ghica în 1766. Darea sa de seamă de pe anul 1780-1781 atestă încă activitatea a șase școli românești la Suceava, Cernăuți, Siret, Rădăuți, Putna și Câmpulung¹⁴. Energicul episcop, încă în calitate de șef al Consistoriului ortodox din Bucovina, respinge ideea aducerii de dascăli catolici din Transilvania și Slovacia, cerând, fără succes, împăratului Iosif al II-lea permisiunea de-a chema dascăli ortodocși din Moldova. De altfel, împăratul va da personal guvernatorului Enzenberg în 1783 o dispoziție de aducere din aceleași două provincii a unor profesori, buni cunoscători ai limbilor română și germană¹⁵. Astfel, sunt aduși câțiva profesori, dar neromâni și puțin cunoscători ai limbii marii majorități românești, nou motiv ce va determina pe români să frecventeze slab aceste școli de deznaționalizare. Mai mult chiar, mulți dascăli bucovineni trec în Moldova, ducând cu ei un suflu înnoitor în învățământ. Dintre pedagogii veniți din Transilvania, se remarcă Anton de Marchi printr-o „Introducere în ortografia română” și printr-o gramatică a limbilor română și germană, scrise în 1785 și respectiv în 1810¹⁶. Gramatica sa, prima de acest fel din Bucovina, a venit într-un moment în care școala de limbă română era vizată în mod destructiv de către austrieci. Deși funcționar de stat, de Marchi, în prefața gramaticii sale dă importanța cuvenită limbii române, încercând să ofere oamenilor administrației imperiale un ajutor în cunoașterea limbii

¹³ *Ibidem*, p. 460, 462.

¹⁴ L. Ureche, *op.cit.*, p. 136-137.

¹⁵ *Ibidem*, p. 138.

¹⁶ C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918, Cernăuți*, 1926, p. 16.

„naționale”¹⁷. Pregătit la școala normală din Sibiu, ca și Franz Augustin Thallinger, viitorul conducător al școlii normale din Suceava (inaugurată în februarie 1784), Anton de Marchi cunoștea limba română de vreme ce scrie în această limbă la puțin timp de la sosirea sa în Cernăuți. În anii care au urmat perioadei administrației militare a Bucovinei (1775-1786), o contribuție la organizarea primelor școli rurale de stat aduce boierul moldovean Vasile Balș. Acesta participă la un recensământ școlar, alege localitățile care urmau să beneficieze de noi școli, editează și aduce de la Viena unele manuale școlare. În aceste lăudabile eforturi este ajutat de I. B. Deleanu, pe atunci funcționar judecătoresc la Lemberg (azi Lvov)¹⁸. Un alt boier moldovean; Alecu Calimah, cel care apare în decembrie 1820 într-un act semnat de Mihail Suțu, a înființat o școală sătească pe cheltuiala sa, aducând din Transilvania cu această ocazie, și un „dascăl sistematicesc”¹⁹. În același an îl găsim pe Gheorghe Asachi la vest de Carpații Orientali, trimis de mitropolitul Veniamin spre a găsi profesori pentru seminarul de la Socola, ocazie cu care cumpără un manuscris al lui Ștefan Crișan (Cörösi) de la văduva acestuia²⁰. Sunt chemați acum la Iași Ioan Costea, Ioan Manfi, Vasile Fabian și Vasile Pop, pentru a preda latina, franceza și filozofia. Aceștia li se adaugă și unii dascăli bucovineni, întărindu-se și mai mult caracterul național al seminarului. Mai mult chiar, Veniamin, apreciindu-l cum se cuvine pe I. B. Deleanu, intră în corespondență cu acesta spre a-i oferi un post de profesor la susnumita școală²¹.

Númeroase sunt și consemnările ce privesc aportul moldovean la dezvoltarea învățământului nostru. În Țara Făgărașului unde s-a înregistrat pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea și pentru secolul următor un avânt deosebit al învățământului sătesc, fiind atestate nu mai puțin de 39 de școli, existau și dascăli din țara vecină²². Și tot aici, în Făgăraș, la 1699 se tipărește o „Bucoavnă”, primul manual didactic românesc, pentru nevoile

¹⁷ V. Pașchivski, „Anton de Marchi. un „necunoscut” și gramatica sa”. în „Junimea literară”, an. XIII, p. 250.

¹⁸ N. Goraș, *Învățământul românesc în ținutul Sucevei, 1775-1918*, București, 1975, p. 52.

¹⁹ Șt. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 173.

²⁰ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, București, 1969, p. 244.

²¹ *Ibidem*, p. 247.

²² *Idem*, *Istoria învățământului românesc*, București, 1971, p. 25.

școlii românești înființată aici la 1657 de Suzana Lorantffy, văduva lui Gheorghe Racoczy I.

O activitate meritorie, ca zugrav, copist și ca dascăl, o depune între 1693-1730 Vasile Sturdza Moldoveanul din Barboși, cunoscând oameni și locuri din Bihor până în Banat²³. La început îl găsim la mănăstirea Plosca, la Burueni și Mada din regiunea Hunedoarei, apoi în Bihor (comunele Răbăgani și Străcaș) și în fine, în Banat (Sântandrei și Mânăstur). O deosebită activitate a desfășurat-o însă în Bihor, unde a reușit să formeze o adevărată școală de copişti.

Printr-o scrisoare din 12 octombrie 1685, adresată conducerii orașului Bistrița, preotul Lupu din Maramureș vorbește despre un „călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șeade în casa noastră de ne învață un fecior al nostru, ce este popă”, cerându-se să nu fie „învăluit” la vamă, „că este de la mănăstire de la Homor”²⁴. Tot prin intermediul corespondenței, episcopia ortodoxă din Oradea, al cărei ultim episcop este atestat documentar în 1695, cerea dascăli din Moldova pentru școala sa românească²⁵. Nu lipsită de semnificație este și scrierea primei piese de teatru românesc, care apare în Transilvania nu mult timp după 1777, având ca subiect dramatica moarte a lui Grigore Ghica al III-lea. Poate că autorul manuscrisului chirilic, păstrat în biblioteca seminarului ortodox din Oradea, a fost un tânăr moldovean venit de peste munți, ce avea încă proaspăt în minte tragicul eveniment.

Au existat cu certitudine și moldoveni plecați să învețe la vest de Carpați. Chiar la nord de munții Făgăraș, unde au venit de-a lungul timpului numeroși dascăli, a învățat cel care a lăsat la sfârșitul unui capitol scris la 1777, dintr-o evanghelie slavo-română, păstrată la mănăstirea Neamț, următoarea mențiune: „Am scris cu multă trudă, când am fost în Țara Oltului, la unguri, de am învățat gramatici”²⁶.

De o deosebită importanță a fost și contribuția transilvăneană pedagogică la progresul cultural al Țării Românești, fără ca totuși oamenii de carte din Muntenia să nu poată răspunde și ei, în mare măsură, gestului fraților lor de peste Carpați. Dacă o primă consemnare ne apare la 1675, an pentru care cronistica săsească ne spune că un „Georgius Adami

²³ O. Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978, p. 31.

²⁴ N. Iorga, *Documente românești...*, vol. II, p. 53.

²⁵ A. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 343.

²⁶ O. Șchiau, *op. cit.*, p. 33.

Kirtschensis" a plecat în „Transalpina.... pentru a-i învăța pe copii limba latină”, și dacă în secolul al XVIII-lea sunt semnați numeroși „studioși români” din Țara Românească (dar și din Moldova) în orașul de la poalele Tâmppei²⁷, eruditul brașovean Stephan Bergler (1680 - cca. 1738) devine pedagogul beizadelor mavrocordate și bibliotecarul celebrului fond de carte fanariot²⁸. Probabil că și fiicele lui Constantin Brâncoveanu erau educate cu „dascăli... di Nemție” pentru deprinderea cântării la harpă. Mai sigură poate pare a fi afirmația lui Sulzer conform căreia bogatul domn ar fi adus la București sași din Brașov pentru muzica curții și pentru învățătura fiilor săi²⁹. De pe posesiunea brâncovenească din Sâmbăta de Sus, vine la 1714 „Bucur Grămăticul” spre a învăța copiii școlii de cântări din București.

Numeroși tineri transilvăneni învață la mănăstirile și școlile muntene. Ioan Duma din Șchei, fiul cronicarului Radu Duma, învață la școala mănăstirească de la Colțea, scriind în 1751 un tratat despre muzica religioasă (o „Psaltichie rumânească...”). La aceeași școală mănăstirească învață un „Dumitru ot Sibiel”, viitorul arhiepiscop Ioanichie Stratonichias din Săsciori, ca și „Bucur Grămăticul din Sâmbăta de Sus”, care a consemnat șederea sa pe malurile Dâmboviței pe un manuscris al „Alexandriei”, copiat cu această ocazie³⁰. Ioan din Sadu învață la mănăstirea Cozia șase luni împreună cu un văr de-al său; tatăl lui Naum Râmnicăneanu învață și el în Țara Românească. Școala episcopiei Argeșului era un ospitalier adăpost pentru cei veniți de la nord de Carpați, care de altfel erau încredințați și unui „dascăl psaltu, casă învețe cântare cu meșteșugul psaltichiei”³¹. În 1795 sunt atestați alți șase elevi veniți aici și la Câmpulung cu ajutorul negustorului Hagi Constantin Pop și al oculistului Molnar. Însuși fiul lui Pop, Zenovie, învață între 1792-1802 la București la școala mănăstirii Domnița Bălașa³², iar prin 1785 serdarul Gheorghe Saul aducea cu sine, din Transilvania, un băiat

²⁷ *Chronistische Aufzeichnungen in der Matrikel des Honterusgymnasiums*, în „Quellen”, I, p. 25, 50, 52, 55, 57, etc.

²⁸ M. Dumitrescu a considerat, pe baza analizei unor fapte concrete, că Bergler, brașovean prin naștere, era de origine român. (C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergler (1680-1738). Viața și activitatea sa*, în „Revista istorică română”, an XI-XII (1941-1942), p. 176-180).

²⁹ G. Breazu, *Pagini din istoria muzicii românești*, București, 1970, p. 73.

³⁰ O Șchianu, *op. cit.*, p. 36-37.

³¹ G. Breazu, *op. cit.*, p. 57.

³² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 123.

pentru a-l învăța „arta chirurgo-medicală”³³. O situație edificatoare este și cea a dascălului de slovenie Ioan, venit din Moldova la Colțea. De la sfârșitul lungii sale cariere de 40 de ani (va preda la București, unde își făcuse și studiile) ne-a rămas certificatul eliberat unui elev, Gheorghe Ungureanu, care se pregătea să se întoarcă acasă, peste munți.³⁴

În scrisoarea din decembrie 1761 episcopul râmnician Grigore cerea episcopului neunit Dionisie Novacovici să recunoască hirotonisirea lui Iacov din Râșinari, făcută de el în amintirea adăpostului primit la Râșinari „în vremea trecutei răzmirițe”, când munteanul stătuse în „casa tătâne-său vre o jumătate de an”, care mai târziu „ni l-au trimis... de l-am crescut și l-am învățat și sfânta carte”³⁵.

Mare parte dintre cei care trec granițele politice sunt antrenați de emigrări, stabilindu-se în satele nou colonizate în zona subcarpatică. Întâlnim însă și cărturari de o mai mare erudiție stabiliți în București. Este vorba de învățătorii supuși austrieci Matei Bucur din Făgăraș, Vasile Pop și Ladislau Erdely din Blaj³⁶, de Naum Râmnicianu, care, după ce va deschide o școală la mănăstirea Sfânta Ecaterina (București) și va fi fost chemat după 1818 de unii boieri ploieșteni să predea la școala „Panaghia”³⁷, va ajunge să predea la Târgoviște, în 1833, la familia Fornache³⁸, și în fine de neobositul luptător pentru cultura română Gheorghe Lazăr (1779-1823). Prin venirea cărturarului iluminist la București, considerată de unii o adevărată „minune”, se pun bazele învățământului în limba națională în Țara Românească. În octombrie 1815 Gh. Lazăr fusese scos din seminarul sibian din cauza atitudinii sale curajoase de revendicare a drepturilor politice pentru români și a ideilor sale liberale. Numele său este menționat în cea de-a treia anafora a Epitropiei din 6 martie 1818 boierii arătând că n-au găsit pe nimeni altul capabil să se ocupe de predarea învățăturilor filozoficești și bisericești „afară de un Lazăr inginer, ce a venit acum de curând din părțile Transilvaniei

³³ N. Iorga, *Istoria literaturii românilor...*, vol. II, p. 107.

³⁴ *Istoria României*, Ed. Academiei, București, vol. III, p. 531.

³⁵ N. Iorga, *Legăturile principatelor române cu Ardealul, dela 1601-1699*, în „*Studii și documente cu privire la istoria românilor*”, vol. 4, Ed. Min. de Instrucție, Buc., 1902, p.89.

³⁶ Șt. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 174.

³⁷ Gh. Ștefănescu, Albota, *Unul din „Ultimii cronicari munteni” prin Bucureștii sec. al XVII-lea*, în „*Glasul Bisericii*”, an XXXI (1972), nr. 1-2, p. 93.

³⁸ Șt. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 323.

aici într-acest pământ”³⁹. Venind inițial ca meditator în familia Bărcănescu, susținut de Iancu Văcărescu, poetul și cumnatul banului Constantin Bălăceanu, “efor al școalelor”, Gh. Lazăr viza crearea de „școale mari, cu biblioteci și cu bărbați învățați”, dar și punerea a „toate cărțile școlarești în bună regulă în limba patriei”⁴⁰. De aceea banul va interveni în fața domnitorului Ioan Caragea pentru deschiderea unei școli românești pe lângă cea grecească de la Sf. Sava. După mai multe discuții, în februarie 1818 Ion Caragea acceptă propunerea, luând astfel naștere, într-o modestă încăpere la mănăstirea susnumită, o școală „de deosebite învățături și științe predate românilor în limba lor”⁴¹. Noua școală fiind încă de la început frecventată de un număr de elevi în continuă creștere (chiar și mitropolitul Moldovei, Veniamin îi va trimite șase bursieri), Gh. Lazăr va căuta și va găsi colaborarea transilvăneanului Ladislau Erdely⁴² (profesor de latină, franceză, unul dintre primii traducători ai lui Molière), prahoveanului Eufrosin Poteca, iar din 1819, va conta și pe prețiosul ajutor al continuatorului său, Ion Heliade Rădulescu. În primăvara anului 1818 publică un program-manifest prin care chema tineretul progresist spre cultură. Unul din răspunsurile așteptate de la discipolii și elevii săi se concretizează în curând prin realizarea primelor reprezentații teatrale în limba română din Țara Românească, după exemplul Iașului (27 dec. 1816, spectacolul cu piesa „Mirtil și Hloe” inițiat de Gheorghe Asachi). Grav bolnav și nemulțumit totuși de cât realizase la conducerea școlii domnești de la Sf. Sava (1818-1821), sincerul simpatizant al ideilor și luptei lui Tudor Vladimirescu se va retrage în Avrigul său natal, fără să poată să întrevadă în întregime roadele muncii sale.

Nifon Bălășescu, și el transilvănean, a avut de îndeplinit o misiune de pionierat pe pământul dintre Dunăre și mare⁴³. Acesta, e drept după mijlocul secolului al XIX-lea, a fost însărcinat de autoritățile otomane cu reorganizarea școlilor existente în Dobrogea, de unde plecase acel Iosif „Messiodax” (după toate probabilitățile român din Cernavodă), atestat în

³⁹P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, Ed. Minerva, București, 1972, p. 72.

⁴⁰N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 428-429.

⁴¹I. Massoff, *Teatrul românesc. Privire critică*, vol. I, București, 1961, p. 82-85.

⁴²Vezi Șt. Pop, *Colegiul național Sf. Sava*, în „Boabe de grâu”, an IV (1933), nr. 7, p. 391.

⁴³E. Condurachi, (sub redacția), *Dobrogea*, Ed. Sport-turism, București, 1978, p. 63.

1791 la Sf. Sava ca profesor, o dată cu existența unui Zamfirachi, fiu sau nepot al negustorului sibian Hagi Constantin Pop⁴⁴. Date în plus despre Messiodax ne-a adus Sulzer, după care cernavodeanul a fost și dascălul copiilor lui Alexandru Ipsilanti („părinte Iosif, care pe vremea mea învăța pe fiii Domnului muntean limba greacă”). Director încă din 1765 al școlii grecești din capitala de pe Dâmbovița, dădu tiparului la Viena, în 1781, o „Teorie a geografiei” închinată lui Grigore Ghica și lui Alexandru Ipsilanti⁴⁵. N. Iorga este de părere că acest cărturar, de altfel și bun geograf, ar fi putut să fie autorul unei hărți folosite mai târziu în cunoscutul roman arheologic de educație „Jeune Anarcharis” al abatelui Barthélemy, tipărit la Viena în 1819 cu o dedicație către Mihai Suțu⁴⁶.

Contribuția transilvăneană din cadrul veacului domniilor fanariote constituie o etapă pregătitoare pentru noile confluente culturale pe care le vor aduce alți cărturari ca: Moise Nicoară, Vasile Fabian-Bob, Aaron Florian, Eftimie Murgu, A. T. Laurian ș.a.m.d.

A existat, însă, și un schimb invers peste Carpații Meridionali, orientat spre interiorul arcului muntos, mai bine exemplificat documentar pentru secolul al XVIII-lea și începutul celui următor. Printre învățații români care au contribuit la opera de iluminare prin școală și la emanciparea națională a românilor de acolo s-a remarcat, alături de Ionchentie Micu, Dimitrie Eustatievici, Gherontie Cotore, Grigore Maior și alții și Constantin Dimitrievici din Aricești-Romanați, care ajunge învățător la școala românească din Blaj, calitate în care copiază „Hronicul” lui Cantemir. Dascălul Matei Bojidar plecând din Mehedinți ajunge la Orșova; Naum Râmnicianu trăind între 1788-1796 în Transilvania dă lecții de limbă greacă. În perioada 1718-1739, timp în care Oltenia a fost sub stăpânire austriacă ca și Banatul, există o intensificare a legăturilor culturale dintre aceste două zone, manifestată printre altele și în domeniul învățământului. Pe lângă circulația unor dascăli anonimi, au existat și unii care au pus bazele unor școli de mai mică sau mai mare importanță, cum a fost cazul diaconului Vasile Alexievici Loga. Venit cu 52 de familii din apropierea mănăstirii Tismana pentru popularea regiunii devastate de lângă Vârșeț, ajunge în 1736 să întemeieze la Srediștea Mare o primă școală comunală românească și una

⁴⁴ Șt. Pop, *op. cit.*, p. 390.

⁴⁵ N. Iorga, *O hariă a Țării Românești din c. 1780 și un geograf dobrogean* în „Analele Acad. Rom.”, Seria, II, Tom. XXXVI, Mem. sect. ist., nr. 25, 1914, p. 4-5.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 3-4.

de pictură țărănească. Sub această înrâurire culturală locală apare și „centrul de dascălie românească” de la Clopodia, Srediștea Mică, mănăstirea Săracă (Semlac) și probabil și altele⁴⁷. Alt caz elocvent este cel al lui Marcu Romanescu (probabil din Românești-Gorj), dascăl în satul Breb⁴⁸, și mai ales cel al susnumitului Constantin Dimitrievici. Manuscrisul său, păstrat la Sf. Treime din Blaj, are adnotat următoarele: „Acest Hronic (al lui Cantemir- n. n.) prefăcându-l l-am scris precum se vede eu Constantin robul lui Dumnezeu și dascăl al școlii românești din Blaj... 1757”⁴⁹. De altfel o statistică pentru Banatul anului 1775 întocmită în urma cererii Consiliului aulic de război, descoperea printre învățătorii celor 88 de școli naționale românești și sârbești cinci dascăli veniți din Țara Românească: Vasile Lăpădat (la Cornereva), Ioan Ioanovici (la Bolvașnița), Antonie Alexievici⁵⁰(la Mehadia), Nicolae Popovici (la Ogradina) și Barbu Albian (la Svinița)⁵¹.

Bun cunoscător al eforturilor culturale ce se făceau la nord de Carpații Meridionali, boierul muntean Dinicu Golescu aflase despre încercări ce se făceau acolo pentru elaborarea unei gramatici și unui dicționar al limbii „românești” și pentru aducerea neamului „la starea celor de demult strămoși ai noștri”⁵².

Numeroase scrisori găsite în arhiva familiei Constantin Hagi Pop atestă existența la Sibiu de-a lungul a mai multe decenii, a numeroase odrasle boierești venite la studiu, sau a diferite cereri de dascăli pentru munteni. O enumerare totală a consemnărilor rămase ar face lectura greoaie. De aceea, ne rezumăm la citarea numai câtorva: boierul oltean Barbu Știrbei cerea la 1780 vechiului său prieten din Sibiu să-i recomande un profesor de franceză; în 1793 Ilinca din Caracal ținea la Sibiu la o școală particulară pe fiul său Amzuță; la 1802 fata boierului Constantin Varlaam, Marița, învață la mănăstirea ursulinelor din acest oraș, an în care venise la studii și fiul unui

⁴⁷ P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria dezvoltării învățământului din Banat*, Casa corpului didactic, Timișoara, 1976, p.103.

⁴⁸ O. Șchiau, *op. cit.*, p.32.

⁴⁹ Al. Lupeanu, „Biblioteca centrală din Blaj”, în „Boabe de grâu” nr. III (1932), nr. 12, p. 617.

⁵⁰ Nicolae Stoica de Hațeg pomenește că fostul său dascăl din Mehadia venise „cu cărți românești de vânzare din țară adusă”.

⁵¹ P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p.155.

⁵² N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol.II, p. 429.

ginere al bogatului vistier Hagi Moscu; peste alți patru ani fiul serdarului Roșca aduce acasă vești scrise despre progresele Mariței la franceză și germană, progrese îmbucurătoare pentru tatăl său care vedea în acest fapt un îndemn și pentru „alți boieri să-și trimită fiicele sale acoalea”. Tot din Caracal pleacă prin 1803, Dincă, nepotul lui Constantin Brăiloiul; Constantin Otetelișanu are și el la Sibiu o fată (la „cloșter”) și pe fratele soției lui (1807), Până și negustorul Ioan Băluță are o fată tot la „cloșterul” sibian (1818), exemplele continuând și pentru anii 1821-1824⁵³.

Mai departe ajunge Nicolae, fiul lui Nicolică Iovipale din Râmnic (la 1790), cu scopul declarat de a învăța la „Cluji” germana și cunoștințele necesare diferitelor acțiuni comerciale⁵⁴.

Spre a ne convinge încă o dată de numărul celor care trec granițele politice ale țării de origine în scopuri educaționale este mult mai mare, spre deosebire de secolul al XVII-lea, un memoriu din octombrie 1784 ne dezvăluie faptul că în cele două academii și la diferitele școli muntene și moldave învățau nu mai puțin de 292 de elevi veniți din Transilvania⁵⁵.

În fine, dintre numeroșii învățați greci care și-au purtat pașii pe pământ românesc au fost și unii ca frații Ioanichie și Sofronie Lihudi (secolul al XVII-lea), care au profesat în toate cele trei țări,⁵⁶ sau ca Ieremia Cacavelas care a stat la curtea lui Șerban Cantacuzino și mai apoi la Iași, unde a fost profesorul lui Dimitrie Cantemir⁵⁷.

Deoarece Transilvania a avut cel mai dezvoltat învățământ, analiza documentară relevă, cum este și firesc în aceste circumstanțe, relații mai strânse între Țara Românească și Moldova pe de o parte și Transilvania pe de alta. Lăsând la o parte circulația de clerici care au putut tot timpul să aducă lumina cărții în lungile lor peregrinări uneori prin cele mai izolate așezări, au existat cazuri elocvente de conlucrare pe acest tărâm între cei de la nord și cei de la sud de Milcov. S-a amintit mai sus dascălul de slovenie

⁵³ Idem, *Contribuții la istoria învățământului în țară și în străinătate (1788-1830)*, în „Analele Acad. Rom.” Seria II, Tom. XXIX, Mem. sect. lit., nr. 2, 1906, p. 2-10.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 23.

⁵⁵ C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Ed. Albatros, București, 1975, p. 517.

⁵⁶ C. Erbiceanu, *Bărbați culti greci și români și profesorii din academiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650-1821)*, București, 1905, p. 5.

⁵⁷ Al. Rosetti, (sub redacția), *op. cit.*, p. 342.

Ioan, care după ce-și făcuse studiile la Colțea, revine la București pentru a profesa aici mai multe decenii. Alături de el se poate aminti și numele lui Iacovachi Rizu, chemat de la Iași de către domnul Alecu Suțu⁵⁸. Remarcabilul susținător cultural, Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei, va trimite șase bursieri la școala lui Gh. Lazăr. Aceștia li se adaugă și viitorul egumen moldovean Dorotei, care studiază la aceeași școală domnească, trimis fiind aici de renumitul Paisie Velicicovschi⁵⁹. Încă de la 14 ani Ion Neculce ajunge împreună cu mama și cu cele două surori ale sale să fie adăpostit în casa rudei sale, stolnicul Cantacuzino. Aici, la sud de Milcov, în timpul pribegiei sale de patru ani, Neculce a folosit probabil mare parte din timp pentru învățătură⁶⁰. În sfârșit și persoana marelui spătar muntean Atanasie Comnen Ipsilanti ne interesează pentru că acesta făcuse studiile la Iași în timpul domniei tatălui lui Ștefan Racoviță⁶¹.

Lăsând la o parte larga circulație a cărții de cult, despre care s-a scris anterior, ne propunem să subliniem în continuare doar unele aspecte mai concludente în ceea ce privește destinul unor cărți cu valoare educațională deosebită.

O încercare de a lua legătura cu oficialitățile transilvane în scopul unor transporturi legale de carte de Râmnic o face încă din 1725 episcopul Damaschin, cerând Consiliului de Război Austriac să permită trimiterea de cărți destinate învățării tinerilor (probabil este vorba de „Întâia învățătură pentru tineri”)⁶². Urmașul său Inochentie va obține o astfel de aprobare, cunoscându-se la Sibiu un adevărat depozit de carte la un oarecare Dimitrie Moldovan.

Fiind mult solicitată, cunoscuta „Cazanie” a lui Varlaam („Cartea românească de învățătură-1643”) a fost descoperită în numeroase locuri de pe întregul spațiu românesc, adeseori în cadrul unor biblioteci de unde tinerii veniți la învățătură au luat lumina cărții.

„Penticostarul” de la București (1768) al bisericii din Moaciu de Sus (jud. Brașov) are următoarea notiță: ”Am scris eu dascălul Bucur când învățam copii în casa părintelui popii lui Tișcă, de la Moieciu de Sus, leat

⁵⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 48.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 319.

⁶⁰ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 650.

⁶¹ N. Dobrescu, *Istoria Bisericii ortodoxe din Oltenia*, București, 1932, p. 59.

⁶² *Ibidem*, p. 59.

1776”⁶³. În 1730 Simion Notarul „din școala (s.n.) de la Râmnic” vindea în Sebeș Alba preotului Gheorghe un „Liturghier” de București⁶⁴.

La rândul lor, școlile de germană și latină din Transilvania au căutat să strângă în bibliotecile lor cât mai multe materiale despre Țara Românească și Moldova. Astfel au făcut judele Brașovului Johanne Benkner (pentru biblioteca școlară din oraș), și mai târziu rectorul gimnaziului brașovean Johan Filstich, care traduce în latină și germană cronicile muntene.

La toate acestea adăugăm sublinierea insistentă a importanței folosirii limbii române în cadrul vieții de învățământ și de cult de zi cu zi. Dacă în 1682 Ioan Zoba din Vințul de Jos răspunde răspicat arhierului grec Ioasaf, venit din Țara Românească spre a-i păstori, că „Nouă nu ne trebuiești nici tu, nici darul tău, dacă nu ști românește”⁶⁵, Dimitrie Țichindeal exclama cu tristețe: „Oh, voi prunci românești... sculați, zic din somn adânc...!” și aceasta pentru ca „românii, mlădițe nobile ale vechilor romani” sunt o „mărită nație daco-românească în Banat, în Țara Românească, în Moldova, în Ardeal, în Țara Ungurească”, care dacă se va „lumina cu învățătură... mai aleasă nație nu va mai fi pe pământ”⁶⁶.

Se cuvine astfel să dăm aprecierea cuvenită eforturilor continuu depuse de-a lungul a mai multor veacuri de istorie, aceleora care, uneori chiar sub chipuri modeste și de cele mai multe ori anonime, au contribuit la o mai mare omogenizare culturală și de conștiință în frământatul spațiu românesc.

* *

*

⁶³ I. Cristache-Panait, *Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, în „Glasul Bisericii”, an XX (1961), nr. 9-10, p. 880.

⁶⁴ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91.

⁶⁵ P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p. 95.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 233.

INTERFERENȚE CRONICĂREȘTI - LITERARE

Un deosebit imbold, pentru consacrarea istoriografiei ca o preocupare constantă atât pentru domnitorii dornici de preamărire și nemurire istorică, cât pentru acei oameni învățați preocupați de scrierea istorică, a constituit-o fără îndoială figura complexă a gloriosului domn de la Suceava, Ștefan cel Mare. Din moment ce se trimiteau puternicilor vecini ai țării traduceri în poloneză, rusă sau germană ale Letopiseșului moldovenesc glorificând persoana domnului, trebuie să acceptăm ideea că această cronică era cunoscută și celorlalte două state românești. Mai mult chiar, faptele de vitejie ale moldoveanului fiind cunoscute bine în țările române vecine, la 1479-1480 o cronică voievodală „Chronicon Dupnicense”, redactată poate de un român, îl prezenta în fața transilvănenilor, într-un contrast evident față de Matei Corvin, ca un „bun părinte al patriei și al poporului său”¹.

Următorul personaj de epopee românească, care a inspirat singura lucrare privind istoria Țării Românești din secolul al XV-lea, este Vlad Țepeș. „Povestirea despre Dracula Voevod”, a fost redactată în medio-bulgară, limbă folosită în Transilvania și Țara Românească, în anul 1486, la Buda, unde autorul se afla, probabil în suita pretendentului muntean Mihnea, fiul lui Vlad Țepeș. Din analiza cuprinsului și a limbajului folosit, rezultă cu probabilitate că autorul era un român ardelean².

De un interes deosebit pentru istoria românilor de peste munți au dat dovadă aproape toate lucrările săsești istoriografice³. Primele atestări ale purtării acestui interes sunt povestirile săsești despre Vlad Țepeș și „Cronica moldo-germană”. În secolul al XV-lea se fac notații despre români pe diferite acte de cancelarie ale municipalităților săsești, în cărți de cult și calendare, mai ales cu ocazia unor invazii turcești. În noua situație creată după căderea regatului feudal maghiar în 1526 și sporirea pericolului otoman, crește sentimentul unei posibile rezistențe comune și al unui destin

¹ *Istoria României*, vol. II, p. 692.

² *Ibidem*, p. 675.

³ În această privință, următoarele date ne-au parvenit de la istoricul Adolf Arnbruster.

înfrățit al celor trei țări române, ceea ce va face istoriografia de limbă germană și mai atentă la noile evenimente ale secolului al XVI-lea. Numeroase date despre români ne dau Thomas Bomel, Michael Siegler, familia preoților istoriografi Oltard. Mulți dintre acești istorici vizează celelalte state. Un caz semnificativ este cel al diplomatului sibian Georg Reichersdorffer (cca. 1495 - după 1554), aflat în slujba regelui Ferdinand, care stă jumătate din anul 1527 la curtea lui Petru Rareș. Descrierea misiunii sale o prezintă într-un raport nesemnat, care va sta la baza descrierii Moldovei realizată în 1541. Între timp mai vizitase o dată Moldova în 1535. Este primul istoric sas ce se interesează în mod direct de fenomenul românesc în coordonatele sale esențiale, surprinzând romanitatea, continuitatea și unitatea tuturor românilor pe care le argumentează istoric, lingvistic, politic, economic-geografic și etnografic⁴. Scrie „Corografia Moldovei”, „Corografia Transilvaniei”, citite mai apoi, și în unele cazuri corectate de către umanistul Iohannes Honterus (cca. 1498 - 1549), care însă moare înainte de darea lor la tipărit, la Viena în anul 1550.

Opera cu cea mai largă răspândire scrisă vreodată de un autor sas este cosmografia lui Honterus „Rudimenta Cosmographiae”, care apare prima dată la Cracovia în 1530, fiind apoi tipărită în 30 de ediții într-un timp relativ scurt.⁵ În această „descriere a lumii”, Honterus prezintă succint și poziția geografică a Moldovei și Țării Românești, care apar de altfel și în cunoscuta sa hartă tipărită la Basel în 1532⁶. Honterus a vizitat personal Muntenia și Moldova în căutare de manuscrise rare. În Muntenia va găsi chiar un exemplar al sentințelor ascetului grec Nilus, carte tipărită de Honterus la Brașov în 1540. După această ediție principeș umanistul german Michael Neander (1525-1595) dă tiparului aceeași operă la Basel, în 1559. În prefață Neander afirmă că „Johannes Honterus a găsit cândva acest manuscris într-una din foarte vechile biblioteci... din Țara Românească în vremea când el cerceta bibliotecile acestei țări și ale Moldovei vecine”⁷.

⁴ Vezi traduceri ale celor mai importante pasaje și comentariile Mariei Holban, în *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 181-230.

⁵ Gernot Nussbächer, *Iohannes Honterus. Sein Leben und Werke im Bild*, ed. a II-a, București, 1974, p. 18.

⁶ *Ibidem*, p. 19-27.

⁷ Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honterus*, Sibiu, München, 1935, p. 75.

Cel ce a scris cea mai valoroasă istorie în ceea ce-i privește pe români a fost organistul brașovean Hieronymus Ostermayer (mort în 1561). În cel puțin două momente a încântat un auditoriu românesc transcarpatic, obișnuit de altfel cu un alt gen de muzică⁸. „Istoriile” sale cuprind doar anii 1520-1561, dar sunt deosebite ca izvor istoric pentru români.

Clujeanul Iohan Iacobinus (1574-1603), secretar al lui Sigismund Bathory, îl însoțește în campania antiotomană din Țara Românească (1595); devine apoi secretar în cancelaria lui Mihai Viteazul.

Christianus Schesaeus (cca. 1535-1585), preot din Mediaș, a fost poate cel mai însemnat umanist din sud-estul Europei. Opera sa principală este „Ruinele Panonice”, poem istoriografic consacrat istoriei Ungariei, Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, de după moartea lui Ioan Zapolya și până la cea a lui Ioan Sigismund (1571)⁹.

O poziție deosebită în cadrul umanismului transilvănean ocupă opera lui Ioan Sommer (1542-1574), conducătorul școlii de la Cotnari, întemeiată de Despot vodă. Cele 15 elegii „De clade Moldavica”¹⁰, în care descrie întâmplările legate de căderea lui Despot, se numără printre apreciatele poezii umaniste scrise în Ardeal, iar „Viața lui Iacob Heraclide Despotul Moldovei”, redactată într-o excelență limbă latină, și-a păstrat până azi calitatea de izvor istoric.

În secolul al XVII-lea Brașovul și Sibiul dau cei mai mulți autori: Christian Wolf (1564-1612), Simon Massa (cca. 1536-1605) Marcus Fuchs (1557-1619) ale căror cronițe sunt incluse în monumentalul „Chronicon Fuchsio - Lupino - Ottardinum”; diplomatul brașovean al lui Mihai Viteazul Marcus Schunckabunck, care și-a notat în jurnal misiunile încredințate de domn, Simon Czack, Simon Nasner, Simon Paulinus, Andreas Hegyes, Paul Sutoris, Paul Fenescher, Martin Bonfi, Peter Bonfi, Valentin Gockesch și Michael Weiss (1569-1612) erudit umanist bun diplomat și politician, poate cel mai valoros dintre toți.

⁸ Ostermayer concertează trei săptămâni (sfârșitul anului 1539) la curtea lui Radu Paisie (*Quellen*, II Brașov 1889, p. 634) iar în 1545 cântă la Brașov în fața unei solii moldovene (*ibidem*, III, Brașov, 1896, p. 275-276).

⁹ *Istoria României*, vol. II, p. 1048.

¹⁰ C. Daicoviciu, Șt. Pascu și alții, *op. cit.*, p. 220.

O impresie deosebită a provocat răscoala seimenilor, aurarului brașovean Laurentius Kusch¹¹ (mort în 1670), judeului Sibiului și comitetele sașilor Johannes Lutsch¹² (1607-1661), judeului Brașovului Michael Hermann (1602-1660) al cărui fiu s-a întâlnit în Italia cu Constantin Cantacuzino¹³, și preotului brașovean Petrus Mederus (1602-1678), care consacră o poezie acestui eveniment istoric¹⁴.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor apar alți numeroși istoriografi cu același interes pentru români: secretarul brașovean Asarela Mederus, brașoveanul Martin Schuller, preotul sebeșan Andreas Gunesch, magistratul brașovean Paul Benckner, autorul necunoscut al cronicii țărănești din Prejmer. La sfârșitul aceluiași secol la Brașov și Sibiu încep să se alcătuiască mici colecții, pentru prima dată, de documente slavochirilice sau româno-chirilice, acțiune ce va continua în secolul XVIII, când documentele românești vor fi folosite de către unii dintre istoricii sași. Cel mai valoros istoric sas din secolul al XVII-lea este fără îndoială notarul sighișorean Georg Krauss (1607-1679). În toată cronistica medievală săsească nu găsim o operă egalizatoare a „Cronicii Transilvaniei” (1608-1685)*. Krauss cunoștea bine Muntenia, venind des aici timp de 12 ani ca negustor. În cronică sa, istoria celor trei țări române este prezentată în strânsă interdependență, încercând permanent să interpreteze, să analizeze „faptul istoric”.

Secolul al XVIII-lea înregistrează o scădere clară a atenției asupra evenimentelor de la sud și est de Carpați, deoarece acest secol s-a caracterizat printr-o liniște relativă pentru Țările Române, aflate acum sub influența fanariotă și cea austriacă. În plus începe la Sibiu și Brașov editarea în limba germană a calendarelor anuale, cărora li se anexează de obicei o scurtă istorie a Transilvaniei cu numeroase date despre Muntenia și

¹¹ Laurentius Kusch, *Diarium (1653-1661)*, *Quellen*, VI, p. 125-144.

¹² I. Lutsch, *Diarium (1607-1661)*, în „*Deutsche Fungruben zur Geschichte Siebenbürgens*”, I, Cluj, 1838, p. 277-336.

¹³ Michael Herman, *Historische Anmerkungen*, în *Quellen*, VI, p. 49-60.

¹⁴ Friederich W. Seraphim, *Sieben Geschichte des Petrus Mederus eines suchsischen „Poeta laureatus” des XVII jahrhunderts*, în „*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*”, XXIII, 1, (1890), p. 203-205.

* *Siebenbürgische Chronik des Schassburger Stadtschreibers Georg Krauss 1608-1665*, I-II, Viena 1682, 1864. Folosită în lucrarea de față ed. rom. a lui G. Duzinchevici și E. Reus-Mîrza, *Cronica Transilvaniei*, 1608-1685, București, 1965.

Moldova. Aceste calendare devin foarte răspândite între sași, unii chiar și dintre țărani făcând notații pe ele. Autori mai cunoscuți ai secolului XVIII sunt cei doi episcopi Haner și Martin Felmer, Daniel Filtsch, Iohann Filtsch, senatorul brașovean Michael Fronius, Daniel Fronius, Andreas Tertdler, Joseph Karl Eder, Thomas Tartler. În general predomină „jurnaliștii” din rândul clericilor și funcționarilor municipali, cei mai mulți fiind din Țara Bârsei (Brașov).

Mai ales iluminismul european, dar și pietismul, influențează istoriografia săsească ceea ce duce la mai mult interes și toleranță față de români. Lărgindu-și orizontul, istoriografia săsească acordă o mai multă importanță românilor. În secolul luminilor se scriu primele lucrări consacrate traducerii de cronică românești; se predă istoria la curțile fanariote. În acest secol fanariot se remarcă pedagogul de la curtea Mavrocordaților, brașoveanul Stephan Bergler (1680-cca.1738), secretarul domnesc al lui Mihail Racoviță, Paul Benkner (1685-1750), vrednicul primar al Iașului Andreas Wolff (1741-1812), colonelul sibian Stephan Lutsch Von Luchsenheim (1707-1792) care desenează unele hărți și este autorul unei istorii a granițelor transilvano-muntene și transilvano-moldovene. Preotul din Sînpetru Teodor Lange (1739-1814) în 1776 descrie albinăritul la românii din Țara Românească și Moldova. La rândul său Georg Soterius, foarte activ spre deosebire de istoricii sași din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, alcătuiește lista voievozilor români¹⁵ și o enciclopedie istorică a Transilvaniei (cu referiri la Țările Române și la unele personalități române). Merite deosebite îi revin și lui Johann Filstich care stăruie cel mai mult dintre conașionalii săi asupra românilor. Rector al gimnaziului brașovean traduce în limba latină și germană cronică muntene¹⁶, devenind foarte cunoscut ca bun știutor al istoriei românilor. Drept urmare, Constantin Mavrocordat i se adresează în 1742/1743 pentru a-i da datele esențial pentru istoria veche și medievală a românilor. La chestionarul trimis de domn, J. Filstich răspunde foarte edificator, trimitându-i „*Illustratio articulorum quo rundam historicarum rem et historiam valachorum concernentium*”. În plus

¹⁵ Georgius Soterius, *Moldavorum reguli (1357-1607); De ducibus Valachiae (1330-1722)*, Arh. stat. Sibiu. A 1-5, nr. 133.

¹⁶ Letopisețul Cantacuzinesc, *Cronica lui Radu Greceanu și cea a lui Radu Popescu*; Arh. stat. Brașov, Fond. Bis. Neagră IV, F.123, IV f. 124 și IV f. 1593

scrie pentru sine o istorie originală despre români¹⁷, și câteva repertorii bibliografice¹⁸ care lasă să se vadă intenția de aprofundare a temei. Din păcate va muri subit neterminând studierea mai temeinică a istoriei românilor, nu înainte de a scrie și „Versch der Geschichte der Walachei”¹⁹.

Martin Felmer, cu care începe seria sașilor „iluminați”, consacră și el o lucrare în care românii sunt tratați în mod generic. Bun cunoscător al românilor, stând ani de-a rândul în Iași ca primar, cu care ocazie citește și pe Miron Costin și Dimitrie Cantemir, Andreas Wolff scrie „Beiträge zur einer statistisch - historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau”²⁰ (I-II, Sibiu, 1805, adică „Contribuții la o descriere statistică și istorică a Principatului Moldovei”), lucrare considerată drept cea mai valoroasă descriere a Moldovei făcută de un neromân. Bun cunoscător al chirilicelor, Wolff reproduce lista tipăriturilor moldovene de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, tot în chirilice în cadrul lucrării citate mai sus (p. 285-286).

La rândul lor, cunoscând bine realitățile de la miază-noapte și răsărit de lanțul carpatic, Georg Reicherstorffer, Johannes Honterus, Georg Krauss, Johann Filstich susțin existența în Moldova și Țara Românească a „paulicienilor”. Acești „paulicieni” n-au avut nimic comun cu pavlicienii și mișcarea socio-religioasă a pavlicienismului medieval, reprezentând în realitate o consemnare săsească a existenței unei tradiții populare după care apostolul Pavel și-ar fi extins activitatea și la nord de Dunăre. Krauss afirmă că a văzut el însuși la Curtea de Argeș scrierile Sf. Pavel²¹.

În situația în care manuscrisele au circulat destul de mult peste granițele politice J. Filtsch se putea lăuda că biblioteca gimnaziului al cărui rector era poseda multe rarități care proveneau din mănăstirile de peste munți²².

La rândul său cronistica românească a perceput cu destulă sensibilitate realitățile săsești din Ardeal. Prima atestare a sașilor apare în

¹⁷ *Tentamen Historiae Vallachiae*, Arh. stat. Brașov, Fond Bis. Neagră I, F. 20/5.

¹⁸ *Excerpta Patriae vicinarum que regionum historiam concernentia*. Arh. Stat. Brașov, Fond Bis. Neagră, IV F. 125.

¹⁹ *Istoria României*, vol. III, p. 1092.

²⁰ *Ibidem*, p. 562.

²¹ Georg Krauss, *Cronica Transilvaniei...*, p. 11-12.

²² *Historia Ecclesiastica totius Transylvaniae*, Arh. Stat. Brașov, Fond Honterus, ms. nepaginat nr. 310, I, § 130.

cronica episcopului de Roman, Macarie. Cronica sa este o istoriografie contemporană a perioadei cuprinse între moartea lui Ștefan cel Mare și începutul domniei lui Ștefan Rareș (1551). Țara Românească, Transilvania îl interesează îndeaproape surprinzând schimbările de poziție ale sașilor antrenați și ei în disputa transilvană dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zapolya²³. Grigore Ureche depășește stadiul interesului întâmplător printr-o preocupare mai mare. El știe că după descălecare, sașii au avut un rol în procesul de apariție al orașelor moldovene²⁴. Descriind Ardealul el afirmă că acolo locuiesc „și sași peste seamă de mulți”²⁵. Vornicul Miron Costin în letopisețul său „De la Aaron vodă încoace” se inspiră mult din opera lui Lorenz Toppelt (Toppeltinus, 1641-1670) din Mediaș, ca și mai târziu stolnicul Cantacuzino și Cantemir. În două locuri chiar Costin trimite la „ungurul (sic !) Tolpăltin”²⁶. În „De neamul moldovenilor”, sașii sunt și mai mult vizați, autorul făcând noi referiri la Toppeltinus (ca și în „Poema polonă” și „Cronica polonă”). Interesul viu manifestat de Miron Costin pentru istoria confrăților de la vest de Carpați s-a concretizat într-o „Istorie de crăiia ungurească”, traducere adaptată a celei de a doua părți din cărticica lui Toppeltinus, care contrar titlului este în primul rând o concisă istorie a Transilvaniei²⁷. Fiul său logofătul Nicolae Costin continuă preocupările tatălui său și prin uzitarea bibliografică a lui Toppeltinus²⁸.

În cadrul istoriografiei muntene, „Letopisețul Cantacuzinesc” reia tradiția moldovenească a prezenței sașilor în actul de întemeiere statală a lui Radu Negru²⁹ și amintește pe sași mai ales cu ocazia evenimentelor din 1599-1601. Informații referitoare la sași ne dă și cronica logofătului Radu Greceanu, ca și vornicul Radu Popescu (cca. 1650-1729) în a cărei operă foștii coloniști germani apar în dese momente, începând cu cel al

²³ *Cronica lui Macarie*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan, ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 94.

²⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 71.

²⁵ *Ibidem*, p. 133.

²⁶ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 41, 176.

²⁷ *Idem*, „Istorie de crăiia ungurească”, în *Opere*, p. 277-315.

²⁸ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, Ed. Ioan St. Petre București, 1942, p. 92, 46, 97, 113, 116, 121, 137, 143, 167.

²⁹ *Istoria Țării Românești, 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2.

„descălăcării”. La rândul său, stolnicul Constantin Cantacuzino, citându-l pe Toppeltinus îl vede drept un „om învățat și destul de umblat”³⁰. Învățatul boier amintește și unele opinii ale istoricului din Mediaș, cuprinse în lucrarea sa „Răsăriturile și apusul ardelenilor”. Opera lui Toppeltinus se bucură și din partea lui Dimitrie Cantemir de o deosebită considerare.

Unul din meritele incontestabile ale istoriografiei medievale transilvănene este faptul că prin cele mai bune realizări ale ei, fie că a fost vorba de autori germani, maghiari sau români, a contribuit la popularizarea în Occident a secole de istorie românească.

Nici istoriografiile ardeleni de origine maghiară nu au putut să nu cuprindă de multe ori într-un tot unitar istoria celor trei state vecine. Însăși enumerarea celor mai buni dintre ei, dovedește atenția cu care au fost urmărite evenimentele de peste munți, deși unele neobiectiv comentate: talentatul cronicar al curții principilor Transilvaniei Stefan Szamosközy, Gaspar Heltai din Cisnădie („Cronica maghiară”), Stefan Szekely („Cronica despre întâmplările mai însemnate ale lumii”), Sebastian Borsos („Cronica despre întâmplările lumii”), Eustatiu Gyulaffy („Însemnări istorice”)³¹, și enumerarea cuprinde și secolul al XVII-lea prin amintirea lui Gaspar Bojthi Verss („De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen”, 1595-1614) Ioan Bethlen („Rerum Transylvanicarum libri quator”, 1629-62) și „Historia rerum Transylvanicarum”, 1662-73), Mihail Cserei („Historia”, 1661-1711), Toma Borsos („Memorii”, 1580-1630) și alții³².

Prețioase informații despre istoria Țării Românești și a Moldovei ne-a consemnat Nicolae Olahus („Hungaria”, „Chronicon”), cel care de altfel venise de mic în refugiu cu familia de dincolo de Carpații Meridionali, prima cronică românească din Transilvania a protopopului Vasile din Șcheii Brașovului și cea rimată a contemporanului său Ioan Caioni, ale cărei versuri povestesc despre luptele dintre îndârjiții Vasile Lupu și Matei Basarab. Bun cunoscător al românilor a fost fratele mitropolitului Sava Brancovici, Gheorghe, care a stat mai mulți ani la curtea lui Șerban Cantacuzino scriind cu această ocazie o cronică românească ce tratează originea latină a poporului nostru, începuturile celor trei state feudale, vremea lui Ștefan cel

³⁰ Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, Ed. M. Gregorian, I, București, p. 35-36.

³¹ *Istoria României*, vol. II, p. 1051-1053.

³² *Ibidem*, vol. III, p. 307-311.

Mare și cea a lui Mihai Viteazul, și mergând până la 1686. „Cronica Slovenilor, Iliricului, Missi, cei din sus și cei din jos Misii”, scrisă în limba sârbă și răspândită prin opt copii cunoscute până azi, începând cu capitolele privitoare la secolul XVI are caracterul unui adevărat letopiseț românesc, cuprinzând exclusiv istoria românilor. Alături de figura protopopului Vasile, Brașovul a dat și alți oameni de cultură care au avut un cuvânt de spus în cadrul multiplelor relații dintre orașul din depresiunea Bârsei și Muntenia. În timp ce Ion Neculce de pildă, nu întâmplător introduce în cronica sa bogate detalii cu privire la Muntenia și Transilvania, Radu Popescu este un tot atât de bun cunoscător al realităților moldovene și muntene, iar brașoveanul Radu Tempea vorbește despre unele realități moldovene sau muntene cu convingerea că acestea își au locul într-o istorie transilvăneană. Un exemplu deosebit îl constituie frații cărturari Corbea. Tatăl lor, Ioan Corbea a fost preot, fiind sfințit de mitropolitul Sava Brancovici, după ce fusese mai întâi în Muntenia spre a fi preoțit. Ioan Corbea n-a rămas mult timp preot la biserica Sf. Nicolae din Șchei, deoarece după moartea celei de a doua soții a plecat în Țara Românească unde se călugărește. Trecând munții se pare că îi urmează pe cei doi fii, care veniseră aici pe la 1690, David, devenind ceauș pe lângă Mihai Spătarul Cantacuzino, iar Teodor, logofăt pentru limba latină în cancelaria brâncovenească. În timp ce David este trimis în diverse misiuni diplomatice, Teodor în calitate de logofăt pentru limba latină redacta corespondența. A îndeplinit însă misiuni diplomatice în Moldova, la curtea lui Cantemir și în mai multe rânduri în Rusia. Înainte de 1707, dată după care rămâne definitiv la curtea lui Petru cel Mare, Teodor Corbea a fost plătit pentru întocmirea unui „Lexicon latino-român” („Dictiones latinae cum valahica interpretatione”) de către harnicul episcop, tipograf al Buzăului, Mitrofan, care însă nu va apuca să profite de rodul muncii brașoveanului, deoarece traducerile cărților de Buzău s-au făcut după diferite cărți rusești³³. Și tot Brașovul, din care pleacă dascălul Nicolae Duma din Șchei, care trăiește înainte de 1774 în Muntenia, cu care ocazie scrie în 333 de versuri „Istoria Țării românești de la anul 1769”³⁴, îl va atrage pe aventurierul domn Iacob Heraclide să-și tipărească fantastica-i genealogie care îl cobora din

³³ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 550.

³⁴ St. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 338.

zei³⁵. În domeniul muzicii religioase Ioan Duma din Șchei compune pe la 1751 o „Psaltichie românească...”, iar Naum Râmniceanu la 1788 „Psaltichia, meșteșugul cântărilor bisericești pe glasuri”.

Dacă istoriografia munteano-moldoveană trădează pe alocuri o influență și cunoaștere directă a unor lucrări scrise în spațiul geografic din interiorul arcului carpatic, destule sunt dovezile care atestă istoric și o cunoaștere istoriografică inversă. Relevarea terminologiei maghiare (nume comune sau proprii) analizate în scrierile lui Grigore Ureche și Simion Dascălul (ce venise din Ardeal la Școala de la Trei Ierarhi), duce la presupunerea unor consultări de izvoare maghiare, neidentificate până în prezent³⁶. Miron Costin și Constantin Cantacuzino sunt puternic influențați de Toppeltinus („Origines et occasum Transylvanorum”, 1667). În ceea ce le privește, principalele lucrări ale istoriografilor de la sud și la nord de Milcov sunt cunoscute nemijlocit de către transilvăneni. De altfel s-au amintit într-un mod mai complet pe parcursul lucrării diferite consemnări ale existenței cronicilor lui Ureche și Costin în Transilvania, sau a „Hronicului” lui Cantemir, a căror importanță în formarea ideologiei Școlii ardelenene este de necontestat. Mai mult chiar, Samuil Micu-Clain în a sa „Scurtă cunoștință a istoriei Românilor”, unde avem cele mai vechi relații „Despre scriitorii cei din Români”, amintește istoriografi și opere românești vechi³⁷. Din păcate ne vine greu să bănuim ce posedă parohul sas din Bălcaciu despre care Eder afirmă într-o scrisoare către Engel (la 19 aprilie 1803) că „are multe lucruri despre Valachia”³⁸. La 9 martie 1767 un „Z. Lazăr”, după ce făcea relatări despre vizita împăratului în Banat, scria unei cunoștințe de peste munți următoarele: „Mă rogu foarte ca să te nevoiești în tot feliu să-mi dobândești unu letopisețu sau istoriia Țării - Rumânești și a Moldovii, de acum proaspătu scrise, și, de va fi cu puțință și catalogul Mitropoliților Țării - Rumânești și Moldovenești și a episcopilor de la toate episcopiile osebite, și cu însemnarea în ce ai și supt ce D(o)mni s-au început și ep(i)scopiile și

³⁵ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 174.

³⁶ A. Veress, *Note la amănuntele ungurești din letopisețul Țării Moldovei al lui Grigore Ureche și Simion dascălul*, în “Revista istorică română”, an III (1933), fasc. IV, p. 381-385.

³⁷ Al. Lupeanu, *op. cit.*, p. 617.

³⁸ N. Iorga, *Măruntășuri istorice...*, p. 53.

tipografiile lor; și, de va fi cu puțință, și a celor ardelenști neuniți, care au fostu până la Theofil Petru...”³⁹.

O bună cunoaștere a avut loc și între moldoveni și munteni. Din istoriografia munteană se remarcă în mod deosebit prin bogăția de date „Istoriile domnilor Țării Românești” (1290-1728) scrise de Radu Popescu. Autorul dovedește cunoașterea lucrărilor a numeroși autori moldoveni (pe lângă cronica brașoveanului Teodor Corbea)⁴⁰, cunoscut fiind faptul că astăzi numeroase manuscrise, printre care și cele ale lui Ureche circulau în Muntenia. Nicolae Iorga presupune că autorul a cunoscut și „letopisețul moldovenesc” pentru că până la Aron - vodă se transcriu mereu citate întregi din „letopisețul” moldovenesc, urmându-se astfel cronica lui Ureche⁴¹. Bogăția de date despre Moldova este un aspect în plus care deosebește radical cronica lui Popescu de cea a Cantacuzinilor. Concret, se mai pot aminti în această ordine de idei numele lui Nicolae Roset care citează „Letopisețele Moldovei”, al vistiernicului Constantin Văcărescu cu genealogia intitulată „Luminata viță a neamului prealuminatului, preînvățatului și blagocestivului Domn a toată Țara Românească Io Nicolae Alexandru Voevoda, scoasă din letopisețele Moldovenești cu porunca Înălțimii Sale de preaplecatul den slugile Măriei Sale Constantin Văcărescu Vel Vistier la leat 7235”⁴², al lui Naum Rîmnicianu (bun cunoscător al lui Constantin Cantacuzino, Nicolae Costin și Petru Maior)⁴³, care scrie și „Cronica inedită de la Blaj”, compilând pe Pîrvu Cantacuzino și clucerul Dumitrache⁴⁴, al lui Constantin Daponte, autorul „Efemeridelor dace” care folosește pe Costin, Neculce, Mustea și Radu Popescu⁴⁵, și în sfârșit, a lui Amiras care folosește în cronica sa moldoveană dese extrase din cronicile muntene. Nu este exclus ca pentru perioada 1661-1729, Ion Neculce să fi consultat și unele cronicile muntene, îndeosebi pe cea a lui Radu Popescu.

³⁹ Idem, *Legăturile principatelor române...*, p. 98-99.

⁴⁰ St. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 338.

⁴¹ N. Iorga, *Cronicele muntene*, în “Analele Acad. Rom.”, Seria II, Tom. XXI, București, 1899, p. 50.

⁴² Idem, *Istoria literaturii române...*, vol. I, p. 164-165.

⁴³ *Ibidem*, vol. II, p. 279.

⁴⁴ St. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 339.

⁴⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. I, p. 373.

La rândul lor, operele Școlii ardelenne vor exercita o vie influență mai ales după 1821 în formarea noii generații pașoptiste nu numai în Transilvania ci și în celelalte două țări surori.

O altă idee demnă de subliniat este existența unor eforturi continue de cuprindere în cadrul aceleași lucrări al întregului destin istoric al Țărilor Române. În Moldova, acolo unde Dorothei al Monembazei copia din porunca lui Petru Șchiopul un cronograf, tipărit în 1631 la Veneția și dedicat domnului muntean Alexandru Coconul⁴⁶, învățatul istoriograf medieval Miron Costin cuprinde soarta Moldovei și a Munteniei în două lucrări în poloneză: „Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească” (1684), și „Cronica țărilor Moldovei și Munteniei” (1677).

În timp ce Cantemir acordă interesul său total istoriei românilor văzând în lucrarea sa capitală „Hronicul vechimei a romano-moldovlahilor”, un mesaj suprem cu care a răspuns după moarte aspirațiilor naționale ale generațiilor următoare, stolnicul Cantacuzino elaborează „scurtă dar nedesăvârșită lămurire despre Țara Românească”⁴⁷. În cadrul acestei lucrări constituită dintr-un număr de răspunsuri trimise generalului Marsigli, autorul vorbește de istoria tuturor românilor, cu observații geografice, cu lista cronologică a domnitorilor români, și cu prezentarea mai accentuată a figurii lui Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, elogiați pentru eforturile lor militare, și a lui Neagoe Basarab pentru pasiunea sa pentru cultură. Un manuscris cercetat de Iorga la arhiva Muzeului Național din Pesta cuprinde o istorie a regatului maghiar, și pe lângă dânsa și un tratat „De ducibus Valachiae”, lucrare scrisă în 1723 (?) probabil de un sas sau austriac din administrația Olteniei ruptă de trupul țării. Mica operă prezintă și o listă a domnitorilor români (până la Emanuel Giani-Ruset în Moldova, și cu încă o prelungire a listei de un deceniu în Țara Românească), adăugată mai târziu. Autorul, bun cunoscător al limbii române și probabil al țărilor noastre, dă chiar în chirilice întreaga titulatură domnească a lui Șerban Cantacuzino. Către sfârșit laudă activitatea literară a lui Nicolae Mavrocordat și prietenia sa cu Ștefan Bergler⁴⁸. Același neobosit cercetător, Nicolae Iorga, găsea cu aceeași ocazie în biblioteca universității maghiare un

⁴⁶ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 504.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 566.

⁴⁸ N. Iorga, *Mărunțișuri istorice...*, p. 28-29.

alt manuscris cu titlul „Prodromus historiae principatum Valachiae et Moldoviae”, ce trebuia să fie prefața unei mari lucrări în limba latină. Autorul prezumtiv, Carol Peterffy, locuitor al Principatelor, o așterne pe hârtie la mijlocul secolului al XVIII-lea, poate sub domnia lui Constantin Mavrocordat în Moldova⁴⁹, cunoscut fiind faptul că domnul fanariot era animat de dorința de a realiza o cuprinzătoare istorie a românilor printr-unul din cărturarii iezuiților unguri din Ardeal⁵⁰. Astfel, la 1743 îi este recomandat Carol Peterffy din Presburg, și poate chiar el a fost cel care a tradus în latină lauda domnului, alcătuită de levantinul Petre Depasta. Inițial Mavrocordat începu prin trimiterea unui șir de întrebări privind realitățile politice românești până în secolul al XIII-lea. În răspunsurile sale, intitulate „Illustratio articulorum quorundam historicorum rem et historiam Valachorum concernentium”, Peterffy care încerca să creeze o interdependență a istoriei noastre de cea ungară, deși lucra după izvoare antice, cărți de arheologie apusene și diferite manuscrise, atribuie lui Ștefan cel Mare însuși întemeierea bisericii catolice a Milcovului. Alături de Petre Depasta, care a făcut o prezentare retorică a vieții lui Constantin Mavrocordat, descriind domniile lui la nord și la sud de Milcov, alt grec, Constantin Daponte oferă cititorilor prin „Cronograful” său numeroase informații privitoare la Țările Române din perioada 1648-1704. Evenimentele din Muntenia, în centrul cărora stă prăbușirea spectaculoasă a lui Brâncoveanu, sunt destul de bine redată și în letopisețul anonim copiat de Muste în țara de la nord de Milcov.

Un caz aparte este constituit de manuscrisele românești nr. 5367 și respectiv 2591 de la Biblioteca Academiei, care conțin o istorie a Principatelor de la întemeiere până la domniile consecutive ale lui Constantin Mavrocordat în cele două state. Ambele volume au aparținut fanariotului, care de altfel a patronat scrierea acestei compilații. Titlul primului volum este: „Leatopisețul Țării Rumânești și a Țării Moldovei, de viața a prea luminaților Domni ce au stăpânit într-u aceste doauă țări ce s-au lucrat în zilele lor și a părților streine care se megieșesc cu aceste țări, pre larg *adunate din multe leatopisețe* (s.n.) și cu buna îndreptare alcătuit

⁴⁹ *Ibidem*, p. 58.

⁵⁰ *Idem, Francisc Racoczy al II-lea...*, p. 27

precum se vede”⁵¹. Pentru Moldova este reprodus Ureche și Miron Costin în întregime, cu mici modificări; pentru Muntenia o redacție a cronicii Cantacuzineștilor până la domnia lui Mihnea al III-lea, apoi un paragraf nou al cărui titlu, scris cu roșu, este: „De aicea înainte am scris eu Avxentie Uricariul după cum mi-au spus Iștoc comisul, care le au fost slugă la Grigorie Vodă”. Mai departe a fost folosit și Radu Popescu.

Războiul ruso-turc dintre 1769-1774 a constituit pentru biv vel stolnicul Dumitrache subiectul unei narațiuni intitulată de primul ei editor V. A. Urechia „Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldovei și Țara Românească din anii 1669-1774”⁵². În plus Dionisie Fotino compilează o „Istorie a vechii Dacii, acum a Transilvaniei Valahiei și Moldovei” apărută în 1818 la Viena⁵³, și dacă un anonim compilează la 1805 „Letopisețul țărilor Moldova i Țara românească, decând s-au descălecat”⁵⁴; Lazăr Scriba, secretarul lui Constantin Mavrocordat, scrie la Iași în 1734 „Istoria pe scurt sau paralelă între Domnii Valahiei și ai Moldovei”⁵⁵. Prin numeroase copii manuscrise se răspândesc și cronicile paralele ale Principatelor ale lui Axinte Uricariul și Vasile Buhăescu⁵⁶. Ni se pare sugestiv și faptul că în secolele XVII-XVIII tipografiile încep să se ocupe și de publicarea lucrărilor unor români de dincolo de hotarul statului respectiv. La 1810 apare „Octoihul” nou de Râmnic tradus din grecește de „Oare cari părinți din mănăstirea Neamțului ce easte în Moldova” și corectat de Iosif episcopul Romanului⁵⁷. Tot Moldovei i se datorează prin „Rafail Smeritul monah din Sfânta mănăstire a Neamțului” publicarea la Brașov în 1812 a cărții „Ușa pocăinții”⁵⁸, centrul tipografic care va immortaliza pe hârtie în 1818 și „Legiuirea” lui Caragea⁵⁹. Alături de Brașov, Sibiul poate fi amintit prin tipărirea traducerii arhimandritului Nicodim Greceanu „Învățăturile de multe științi” în 1811 și prin cea a traducerii în versuri vel-paharnicului

⁵¹ C. Grecescu, *Mărturiile comisului Istoc. Un fragment de cronică, 1659-1664*; în “Revista istorică română”, an VIII (1938), p. 87-88.

⁵² *Istoria României*, vol. III, p. 1097.

⁵³ P. Cornea, *op.cit.*, p. 64.

⁵⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 69.

⁵⁵ C. Erbiceanu, *op.cit.*, p. 28.

⁵⁶ *Istoria României*, vol. III, p. 540.

⁵⁷ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 266.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 320.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 363.

Iordachi Slătineanu - „Achilefs la Schirot” și a „Istoriei lu Sofronim, Greca nouao” (sic !), ambele probabil în 1797⁶⁰. O altă încercare de tipărire, de această dată nereușită, o face auditorul austriac de la grănicerii bănățeni Ioan Horvath din Mehadia în 1786, adresând domnului muntean o petiție în care îi oferea spre cercetare și întrebuintare traduceri în limba română: „Dreptul internațional”, „Dreptul neamurilor, scris spre folosul neamului românesc de Ioan Horvath, auditoriu”. În plus, cerând un sprijin pe lângă Vodă, de la episcopul de Râmnic, Horvath se oferea să mai traducă în română și „Dreptul orașului din Lontru” și „Dreptul firii”⁶¹. În aceeași ordine de idei trebuie amintită apariția spre sfârșitul perioadei istorice tratate a unor considerabile eforturi pentru strângerea legăturilor cultural-artistice și pe calea editării unor periodice românești pentru toți românii. „Societatea filozoficească a neamului românesc în mare prințipatulul Ardealului” își propusese încă din 1795 editarea unei reviste de un variat conținut, operele reprezentanților de frunte ale Școlii ardeleni urmând să fie și pe această cale cunoscute peste munți. Pe de altă parte Zaharia Carcalechi rămâne remarcabil prin intenția sa de publicare în 1817-1818 a „Gazetei românești”, ce se voia răspândită la Iași și București. Ziarul nu ieși, dar Carcalechi reuși să înceapă tipărirea la 1821 a „Bibliotecii românești”, care din păcate nu continuă mult „pentru nenorocirea ce s-au întâmplat în prințipatul Valahiei și al Moldoviei cu neodihna și fuga”. În „înștiințarea” pentru „Biblioteca românească întocmită în 12 părți, după numărul celor 12 luni” apar printre susținătorii săi ardeleni și unii din principate din care cităm pe: Mihai Sturdza, Conachi, Iordachi Balș marele vornic Șerban Negel, mitropolitul Veniamin și Gherasim de Roman; iar din Muntenia pe: Ghica vodă (care „cu dreptul se poate zice tatăl culturii românești”), boierul Gheorghie Oprian și alții. În noul său apel către români tipărit în calendarul din Buda (1825), Carcalechi amintește printre susținătorii săi pe Ienăchiță Văcărescu și pe mitropolitul Dionisie, deplângând însă preferința românilor din Principate pentru literatura grecească și franceză și nu pentru cea românească⁶².

Nu lipsită de semnificație este și scrierea primei piese de teatru românesc care apare în Transilvania nu mult după 1777, având ca subiect tragica moarte a lui Grigore Ghica al III-lea, unicul domn fanariot jerfit

⁶⁰ *Ibidem*, p. 349-350.

⁶¹ *Ibidem*, p. 362.

⁶² *Ibidem*, p. 274-275.

pentru o cauză românească, în urma opoziției sale față de răpirea Bucovinei de către austrieci⁶³. Poate că autorul manuscrisului chirilic, păstrat la biblioteca seminarului ortodox din Oradea, a fost un tânăr moldovean venit de peste munți, având încă proaspăt în minte tragicul eveniment, care de altfel a inspirat un cântec, pe care mai târziu Mihail Kogălniceanu îl atribuie greșit lui Enachi Kogălniceanu. Mai târziu au fost găsite 14 variante din care cel puțin două au fost compuse la sud de Milcov⁶⁴. Semnificativ este și faptul că începuturile teatrului românesc sunt marcate la 1821 de prezentarea unei piese ocazionale, la Brașov, în fața boierilor pribegi din cauza evenimentelor revoluționare, și inspirată din bejenia lor în Ardeal⁶⁵.

Remarcabil însă este bogăția de informații pe care ideologii Școlii ardeleno o au din istoriografia Țărilor Române vecine. Într-o primă etapă, corifeii acestei școli ajung să cunoască temeinic multe din izvoarele de bază ale istoriei neamului din Principate: Șincai folosește cronica lui Miron Costin, cea a lui Stoica Ludescu, Mihai Cantacuzino, Greceanu și cronica Bălăcenilor a lui Radu Popescu. Din Cantemir cunoștea „Istoria Imperiului Otoman” și „Viața lui Constantin Cantemir”⁶⁶. Samuil-Clain, la rândul său, are o bogată lectură: Ureche, Miron Costin, Misail Călugăru, Constantin Cantacuzino, Radu Popescu, și Cantemir („Descrierea Moldovei”, „Istoria Imperiului Otoman”, „Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea” și „Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor”)⁶⁷. Demn de laudat prin cultura sa Petru Maior cunoaște și el pe Miron Costin, Radu Greceanu și Dimitrie Cantemir („Descriptio Moldaviae”)⁶⁸, iar I. B. Deleanu rămâne memorabil în cultura noastră prin epopeea „Țiganiadei”, operă de pură inspirație din tematica istorică muntenească, același care scria în limba germană la 1803 la Lemberg „Observațiuni scurte asupra Bucovinei”⁶⁹. Dacă la aceasta mai adăugăm și faptul că Samuil Micu prezintă împreună operele istoricilor din

⁶³ I. Massof, *op. cit.*, p. 66.

⁶⁴ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 709.

⁶⁵ I. Brează, *Începuturile teatrului românesc în Ardeal*, în “Gând românesc”, an V, (1937), p. 474.

⁶⁶ N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 185.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 151.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 204.

⁶⁹ St. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 340.

cele trei țări române (în „Scurtă cunoștință a istoriei românilor” - capitolul „Scriitorii cei din români”), că Damaschin Bojica scrie „Vestitele fapte și perirea lui Mihai Viteazul”, sau că Vasile Pop face cel dintâi „Diplomatiriu românesc” care cuprinde documente privitoare la toate țările române⁷⁰, ne putem face o imagine destul de clară asupra rolului Școlii ardelenne de a concentra la un nivel net superior ca până atunci, ceea ce avea mai bun la noi scrierea istorică, strâns legată, de ceea ce avea mai tragic realitatea istorică de atunci: lipsa drepturilor naționale și politice pentru transilvăneni, teritorii românești sub ocupație străină, dar și **conștientizarea tot mai accentuată a necesității vitale de unitate și independență națională.**

* * *

Stemele unite pe o *Liturghie*, București, 1747.

⁷⁰ C. Daicoviciu, St. Pascu și alții, *op. cit.*, p. 294-295.

LEGĂTURI ȘI COLABORĂRI ÎNTRE OAMENII DE CULTURĂ

Fiind obligați să ne rezumăm doar la informațiile consemnate istoric, o cercetare mai atentă a istoriei culturii noastre medievale relevă fenomenul deloc surprinzător al unei continue cunoașteri a celor care prin propriile eforturi au contribuit la evoluția culturii românești. Fără îndoială că cea mai mare parte din corespondență, în măsura în care a fost făcută de-a lungul timpului între diferiții oameni de cultură a fost distrusă de vitregiile vremurilor trecute. O corespondență mai bogată a putut exista între zonele de tradiție în ceea ce privește contactele economice, demografice, politice și culturale dintre Țările Române. Astfel de contacte culturale prin mijlocirea scrisului au putut fi între Banat, Hațeg, Făgăraș, Sibiu și Oltenia, între regiunea Argeșului, București și Țara Bârsei, între București și Iași și bineînțeles între centrele moldovene și zonele Maramureșului și Bistriței, așa cum a fost cazul corespondenței dintre învățatul logofăt moldovean Teodor Ianovici - „Theodor Ianowicz” - începută în 1633 cu fruntașii orașului Bistrița¹.

Este cunoscută prietenia dintre Udriște Năsturel și mitropolitul Varlaam al Moldovei stimulată cu ocazia vizitei celui din urmă la Târgoviște în 1644 în scopul împăcării vechilor rivali Matei Basarab și Vasile Lupu. Cu această ocazie teologul moldovean citește din biblioteca lui Năsturel „Catehismul calvinesc”. Probabil că ambii au folosit ocazia pentru a discuta diverse probleme, inclusiv cele de dogmă. De altfel, cu ocazia traducerii din latină în slavonă a operei ascetice medievale de mare circulație în Apus „De imitatione Christi” („Carte despre imitarea lui Cristos” tipărită la mănăstirea Dealu în 1647), Udriște Năsturel scrie și o prefață către Varlaam, unde afirmă că „a căpătat” multă „dragoste” pentru „Limba rîmlenească sau latinească nouă vădit înrudită „cu limba română”². La rândul său Varlaam, cunoscându-l personal, a avut cuvinte de laudă pentru persoana logofătului Udriște Năsturel care i se păru „boiaru cinstit și slovesnicu, și cu toată

¹ N. Iorga, *Documente românești...*, p. XCV.

² Al. Rosetti (sub redacția), *op.cit.*, p. 374.

destoinicia și înțelegerea harnic și drept pravoslavnic creștin”³. Fără îndoială că la această apropiere dintre ei au contribuit și preocupările lor comune. Dacă boierul muntean scrie versuri slavone la stema țării sale cu ocazia tipăririi „Pravilei” de la Govora din 1640, mitropolitul moldovean introduce trei compoziții versificate în limba română la începutul „Cazaniei” sale din 1643. Același învățat boier muntean l-a sprijinit pe ieromonarhul Silvestru la traducerea din rusă în română a „Evangheliei învățătoare”, tipărită la Govora în 1642⁴, tipograf muntean care după cum se știe va conlucra cu Simion Ștefan pentru realizarea „Noului Testament” din 1648. Tot Silvestru începe să traducă în română noul „Catehism calvinesc” din 1648, care, murind, va fi terminat de tradus de Simion Ștefan⁵.

Unii oameni de cultură își desfășoară activitatea lor și în țările vecine lor. De pildă, spătarul Milescu, Radu Tempea, membri ai familiei brașovene Corbea, își desfășoară activitatea și în Muntenia, Miron Costin sau Constantin Cantacuzino cunosc bine cele trei țări. De exemplu, Miron Costin a participat la expediții militare în Transilvania (1659-1660), în Muntenia și Oltenia (1663) cu care ocazie vede „pragurile” rămase ale podului lui Traian, fiind din nou la sud de Milcov cu ocazia reprimării răscoalei seimenilor. Întrebat la 1709 despre caracterul lui Ștefan Milescu (nepotul învățatului spătar), Constantin Cantacuzino răspunde că l-a cunoscut doar pe tatăl lui Ștefan: „dar am cunoscut pe tatăl său, când stăteam pentru câțva timp la Iași, ca pe un om cuminte”⁶. Iată-l deci pe Cantacuzino locuind un timp în inima Moldovei, timp în care a putut întreține diverse legături culturale cu boierii mai învățați și înalții prelați de acolo. La rândul său Milescu, înainte de a deveni agentul domnului muntean Grigore Ghica (1661-1664) pe lângă Poartă, vine tot ca spătar în Țara Românească o dată cu mutarea lui Gheorghe Ghica în scaunul domnesc muntean, ca apoi după o revenire la Iași, să se întoarcă la curtea munteană⁷. Cu aceste ocazii, poate că însuși Nicolae „Spătarul”, cum a fost adesea numit de contemporani, a adus în Muntenia manuscrisul traducerii Bibliei, de care s-au folosit mai târziu cei

³ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 324.

⁴ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 372.

⁵ St. Mețeuș, *Istoria bisericii și a vieții religioase ...*, p. 305-310.

⁶ N. Iorga, *Nou despre Nicolae Milescu*, în “*Revista Istorică*”, vol. XXIV (1938), nr. 4-6, p. 119.

⁷ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 458.

care au depus remarcabilul efort de a oferi limbii române și bisericii noastre „Biblia” de la 1688, un rol deosebit revenindu-i aici tocmai lui Constantin Cantacuzino. În ceea ce privește Transilvania viitorul mare călător moldovean o cunoștea bine trecând munții în 1659 în cadrul unei expediții militare moldovenești⁸.

Întâlniri și conversații au putut avea loc de-a lungul timpului și în centrele europene cel mai mult frecventate de studenții și cărturarii români. Un caz semnificativ este cel al aceluiași stolnic Cantacuzino, care are diferite discuții cu studentul sas Martin Hermann la Veneția și Padova⁹ și care are cuvinte de laudă pentru frații Brancovici din Transilvania vecină. Astfel în cronica sa boierul muntean, având strânse legături cu fratele mitropolitului Sava, consideră pe Gheoghe Brancovici „om de cinste și cu cunoștință și iubitor de a ști multe”. La rândul său Sava este: „om și acela destul de învățat și temător de Dumnezeu”¹⁰. În timp ce Mihai Iștvanovici se recunoaște învățăcel al „institului părinte și dascăl” Antim Ivireanu¹¹, stolnicul Cantacuzino în istoria sa se răfuieste aprig cu „basnele” lui Simion Dascălul.

Și cronicarii moldoveni cunosc bine Țara Românească. Dacă Nicolae Costin se refugiază din motive politice la curtea lui Brâncoveanu între 1695-1700, ca apoi să revină la București în calitate de cronicar al curții lui Nicolae Mavrocordat, Ion Neculce încă de la 14 ani ajunge cu mama și cu cele două surori să se adăpostească în casa stolnicului Cantacuzino, ruda sa. Aici la sud de Milcov, în timpul pribegiei sale de patru ani, Neculce a folosit probabil mare parte din timp pentru învățatură¹².

Lăsând la o parte deosebit de bogata conlucrare dintre tipografii de pe ambele versante carpatice, analizată de altfel într-un capitol trecut, un caz mai deosebit este constituit de figura episcopului de Buzău, Mitrofan de la Bisericiani. După ce fusese ucenicul lui Dosoftei, fugind din Moldova din cauza prigoanei lui Duca vodă și aducând cu sine și pe alții, pune bazele

⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 308.

⁹ F. C. Dimitrescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino. Însemnările de călătorie și de studii la Constantinopol, Veneția și Padova (1665-1669)*, în *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p.115-120.

¹⁰ St. Meteș, *Șerban Vodă Cantacuzino...*, p. 24.

¹¹ N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu...*, p. 8.

¹² Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 650.

tiparniței de la Buzău. Ajuns episcop, Mitrofan va da o mână de ajutor brașoveanului Teodor Corbea la întocmirea dicționarului latino-român intitulat „Dictiones latinae cum Valachica interpretatione”¹³.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea o corespondență mai bogată au avut unii înalți prelați de la sud de Carpații Meridionali. Într-o scrisoare din decembrie 1761 spre exemplu, episcopul de Râmnic Grigore, felicitându-l pe episcopul ardelean neunit Dionise Novacovici cu ocazia proaspetei sale numiri, nu uita să-l roage a-i înlesni transportul a vreo 500 de cărți ce cuprindeau „Slujbele și viețile sfinților arhieriei și împărați ai neamului sârbesc”, tipărite la Râmnic, în urma unei cereri exprese a episcopului Sinesie din Arad¹⁴. Schimbul de scrisori continuă și în următorii ani pe probleme specifice preocupărilor lor.

Poate cea mai frumoasă colaborare de la distanță prin intermediul scrisorilor, și cu certitudine cea mai lungă în timp acoperind câteva decenii este cea dintre episcopii de Argeș și Râmnic (Iosif și Chesarie) și negustorul sibian Hagi Constantin Pop. Începând după anul 1770, corespondența lor s-a axat mai ales pe comenzi de carte bisericească, în acestea fiind antrenat și „Her Ioan Bart” care îi trimitea lui Iosif calendare de Sibiu, Ioan Molnar Pioariu îngrijindu-se în același timp de unele cereri de sfeșnice¹⁵. Aceluiași negustor, înrudit cu boierii olteni, îi erau solicitate cărți de către „B. Știrbei Vornic” încă din 1791, corespondența lor mergând până la 1810¹⁶. În 1796, cu ocazia trecerii sale prin Transilvania, Știrbei îl vede pe vechiul său furnizor sibian, ca și pe Ioan Molnar Pioariu. În schimb, Dinu Golescu în drumul său prin Ardeal nu va scrie nici un cuvânt despre puternica viață culturală din Brașov, din Avrighul lui Lazăr, din puternicele centre ortodoxe Sibiu și Alba Iulia. Îl atrăgeau oare atât de mult civilizația central și vest europeană? La Alba Iulia lui Mihai Viteazul, îl pomenește numai la cele trei movile de lângă Turda: „Acolo s-au omorât prea slăvitul Domn Mihai - Vodă Viteazul, în bătaia ce au avut cu Austria”; nici un cuvânt din Cluj, din Oradea episcopului Samuil Vulcan; nu vorbește de Clain, Șincai, Maior și asta după venirea entuziastă a lui Lazăr la București¹⁷.

¹³ *Istoria României*, vol. III, p. 281.

¹⁴ N. Iorga, *Legăturile principatelor române...*, p. 88-90.

¹⁵ *Idem, Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 98.

¹⁶ *Idem, Contribuții la istoria învățământului...*, p. 24.

¹⁷ *Idem, Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 97-98.

În ceea ce îl privește pe eruditul domn Nicolae Mavrocordat, admirat în mod deosebit de Johann Filtch, relațiile cu unii cărturari ardeleni au fost deosebit de active. Este vorba mai ales de colaborarea ce a avut loc între domnul muntean și Stephan Bergler, unul din cei mai buni eleniști ai secolului al XVIII-lea, care va trăi și la curtea bucureșteană, precedat fiind aici de Clemens Huldrich Brecht, dar și de brașoveanul Dimitrie Eustatievici¹⁸. Manuscrisul autograf al gramaticii românești a lui Eustatievici din 1757, „Întărit cu pilde prea folositoare” și „așezat cu rânduială dreaptă”, cuprinde un „Cuvânt de afierotisiră” către Nicolae Mavrocordat, care laudă pe voievodul Ungrovlahiei, îi preamărește intenția de a scoate norodul din „ceața întunericii întru lumina adevărului” și arată cauzele care l-au făcut pe autor să-i dedice „această prea puțină și slabă roadă a minții” sale (grija domnului față de progresul învățăturilor „adevărate și drept măritoare”, dorința de a împlini vrerea „de demult” a lui Mavrocordat de a avea o gramatică în „dialectul românesc” și speranța că milostivul domn va dispune „a să da tipăririi” opera). Xenopol, Iorga, C. Erbiceanu au fost de părere că Eustatievici și-a scris „methodos”-ul la porunca principelui care vroia să „ușureze studiul gramaticii grecești pentru români, introducându-i în studiul limbii lor prin cunoștințele gramaticale românești”. Ca izvor principal a folosit „Dreaptă alcătuire a gramaticii slavonești” a lui Meletie Smotrițki, în ediția Ivireanu (Snagov, 1697). Dimitrie Statievici, alias „Eustatievici”, a cunoscut cuvântarea revendicativă de la Zlatna de la sfârșitul mișcării „norodului românesc” din anii 1759-1761, condusă de Sofronie, a tipărit la Râmnic în românește diploma cu privilegiile acordate sârbilor, și „el însuși vestea... apropiata eliberare a neamului valah din servitutea sa de veacuri”. Prin participarea la evenimentele din 1759-1761 s-a situat alături de cei care luptau împotriva nedreptăților la care erau supuși românii ortodocși. Maria Marinescu consideră, pe baza analizei unor date concrete, că brașoveanul prin naștere St. Bergler era de origine român¹⁹. Acesta în 1722, lucrând la un librar din Leipzig, traduce în latină lucrarea „Despre datorii” („De officiis”) a lui Nicolae Mavrocordat, lucrare dată la tipar în același oraș german. Drept urmare domnul îi scrie felicitându-l și mulțumindu-i. Ajunge la București

¹⁸ Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 754.

¹⁹ C. Maria Marinescu, *Umanistul Stefan Bergler (1680-1738). Viața și activitatea sa*, în „Revista istorică română”, an XX-XII (1941-1942), p. 176-180.

educatorul beizadelor și bibliotecarul celebrei biblioteci a fanariotului, unde descoperă un manuscris al lui Eusebius. Inițiază și tipărirea manuscrisului „Dicționarul Sfântului Chiril”. Domnul fanariot avea două manuscrise de acest gen; patriarhul Hrisant Notara îi trimite încă unul, așa încât prin această lucrare Bergler inițiază prima ediție critică realizată la noi. Din păcate nu reușește să tipărească decât o singură coală din dicționar, în 1723 la București, rămânând însă prețuit și de următorul domn Constantin Mavrocordat. Se pare că a vizitat și Moldova.

Același Johann Filstch pune la dispoziția mai sus menționatului principe, contra cost, un important număr de extrase și rezumate din cronicile cu referiri la români²⁰. Analizând personalitatea lui St. Bergler, Iorga îi atribuie și traducerea în latină a genealogiei Mavrocordaților întocmită de Nicolae Roset²¹.

O deosebită de rodnică prietenie a fost cea dintre moldoveanul Gherontie și bucureșteanul Grigore. Gherontie, poate cel mai sărguincios dintre membrii școlii reformatorului Paisie, îl întovărăși pe Dorotei la școala domnească de la Sf. Sava. La întoarcere, moldoveanul, deja asociat cu Grigore, îl aduce cu dânsul la mănăstirea Neamț. Dar în loc să rămână mai mult timp acolo „prea-cuviosul arhimandrit Chir Grigorie” se stabili după 1818 probabil la București, fapt ce nu va împiedica colaborarea viitoare începută încă din 1794, când foștii colegi de la Sf. Sava traduseseră împreună „Cartea folositoare de suflet”, apărută în Muntenia. În 1803 semnează amândoi prefața traducerii lucrării apărută la nord de Milcov, „Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești ale Sfântului Atanasie”, iar în 1805 în prefața traducerii „Tâlcuri Evangheliilor” se semnează: „Gherontie și Grigorie din sfânta mînăstire Neamțului”. Și traducerea din 1806 „Descoperirii pravoslavniciei credință” le aparține²².

Activității laborioase a episcopului de Rîmnic Cherasie se datorește remarcabila serie tipografică a „Mineelor”, a căror retipărire la Buda în 1805 are loc sub supravegherea lui Iosif al Argeșului și „cu râvnă și cu osârghia dumnealui domnului Ioan Moldar”, fapt ce vor asigura „Mineelor” o nouă potență de circulație în întregul spațiu românesc.

²⁰ A. Armbruster, *Historiographische Bezühungen*, în „Rev. des Études Sud-Est Europ.”, 1975, 1, p. 66-74.

²¹C. Maria Marinescu. *op. cit.*, p. 207.

²²N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol.II, p. 321.

Adaptându-se unei situații concrete date, corifeii Școlii ardeleni s-au orientat prioritar în lectură, spre Budapesta, Viena și Italia unde puteau găsi noi dovezi pentru demonstrarea latinității, unității și continuității poporului român, decât preocupați să întrețină puternice legături culturale cu acei din Principate, e drept foarte puțini, care la acea dată puteau contribui cu ceva la marea operă istoriografică ardeleană. Unele legături culturale a putut întreține mai bine I. B. Deleanu din moment ce ajunge în cadrul aparatului administrativ din Liov. Prin intermediul său, ca și a altor ardeleni veniți în Bucovina, noile idei încep să fie cunoscute și de bucovineni. Iată cazul lui Toader Racoce (1770-1822)²³: născut în Carapciu (azi reg. Cernăuți) intră în administrația gubernială de la Liov cu care ocazie îl cunoaște pe I. B. Deleanu. Însuflețit de acest nou suflu cultural lansează în 1817 „o înștiințare pentru gazete românești”. Pentru apariția gazetei preconizate (urma să fie primul ziar românesc din Bucovina), care trebuia să aibă un conținut variat, de la probleme de gramatică până la cele de teologie, ridicând probleme deosebite, Toader Racoce cere ajutorul consistoriului bisericesc din Sibiu. Din „considerațiuni politice”, însă i se refuză acest sprijin.

Dacă Petru Maior nu surprinde puternica legătură dintre biserica românească, transilvăneană și cele de peste munți, dacă Samuil Micu tratează sumar istoria Principatelor, la rândul său Șincai se înscrie pe aceeași linie, nescriind personal nici măcar o pagină despre epopeea ștefaniană. Această lipsă reciprocă de interes se va menține până la momentul istoric al mișcării revoluționare din 1821, în urma căreia influența grecească și într-o anumită măsură otomană va scade, ceea ce va crea noi condiții de apropiere între cele două zone spirituale românești. În plus, învățământul din Principate a fost mult timp dominat de moda dascălilor greci și apoi occidentali, cunoscându-se puține exemple ce se abat de la acest curent: unii dascăli ardeleni veniți la seminarul de la Socola condus de mitropolitul Veniamin, la București un Gheorghe Lazăr care nu vine din proprie inițiativă sau Ladislau Erdely, adus fiind în 1817, cunoscut fiind ca și Lazăr, ca bun latinist. În plus, după 1821 multe din aparițiile tipografice din Europa de centru și vest vor intra în Principate prin filiera transilvăneană.

²³ Constantin Loghin, *op. cit.*, p.19

CONCLUZII

Analiza celor câteva mari domenii de cultură medievală românească, din conținutul lucrării de față, poate duce la unele sublinieri și concluzionări în ceea ce privește rolul culturii medievale în general, și în special al relațiilor culturale interromânești, ca principală cale de exercitare a acestui rol.

Urmărind cu atenție evoluția raporturilor culturale, sesizăm că ele au reflectat fidel, ca un adevărat „barometru” evoluția istoriei politice a poporului nostru, accentuându-se cu precădere în momentele de răscruce istorică. Vitalitatea spiritului, conștiinței și culturii românești au fost demonstrate încă o dată. Dacă românii au avut un destin unic în Europa, caracterizat prin plasarea lor la răscrucea a trei imperii și-n apropierea limitelor de influență a trei continente, într-un spațiu balcanic și est european care a cunoscut prăbușirea inexorabilă a două puternice regate vecine, toate acestea determinând despărțirea lor politică multiseculară, istoria poporului nostru poate fi cu adevărat un minunat exemplu de trăinicie a acestor relații cultural-spirituale, venite în mod logic ca o **principală adaptare românească** la vitregiile istorice medievale ale unui popor simplu, dar dârz, care nu a iubit mai mult niciodată decât glia sa strămoșească și noblețea numelui său de român. Asemenea capacitate românească de a răspunde istoriei, nu poate fi decât, chiar și pentru îndepărtatele secole de plămădire a poporului nostru, o dovadă în plus în sprijinul continuității românești în spațiul limbii sale naționale.

Cultura și-a dovedit superioritatea prin indestructibilitatea sa, fiind sădită numai în spiritul și conștiința românească, deseale pârjoliri și războaie care au trecut de-a lungul și de-a latul pământului românesc în evul mediu nefăcând altceva decât să catalizeze mai mult permanentul contact și ajutor multilateral (mai ales în ceea ce privește ortodoxismul) dintre românii celor trei țări surori.

Evoluția culturii și a religiei ortodoxe a reflectat din plin pe cea politică. Unitatea poporului nostru a fost resimțită și mai bine prin nivelul

cultural, care la rândul ei a întărit-o tot timpul, luând astfel naștere un fenomen prin excelență ascendent.

Subliniind încă o dată în mod obiectiv – pe lângă unele aspecte de conservatorism – rolul pozitiv al ortodoxismului românesc în menținerea și perpetuarea crescândă a acestor relații, rol care pe măsura trecerii timpului va scade treptat, o dată cu intrarea în criză a vechii ideologii medievale, se constată în același timp o **conștientizarea** din ce în ce mai mare a acestor raporturi, cuprinzând o sferă culturală progresiv lărgită. În același timp mergând către sfârșitul evului mediu, apare și o mai strânsă dependență reciprocă dintre relațiile culturale și cele economice și politice, pregătindu-se încet, dar sigur, premisele înfăptuirii marilor deziderate naționale de unitate și independență. Numai în lumina acestor constatări, fără să se neglijeze deloc aspectul pur cultural (dar interconectat cu celelalte aspecte) al relațiilor dintre românii din Transilvania, Muntenia, Moldova, și din alte teritorii românești adiacente, trebuie privită evoluția logică a poporului român către memorabilele evenimente din 1859, 1877 și 1918.

Încheiem aici considerațiile noastre, exprimându-ne speranța că alte noi cercetări în domeniu, vor arunca noi lumini asupra acestei teme de o deosebită generozitate și importanță pentru istoria națiunii române.

Stemele unite pe *Tâlcuire la cele patru Evanghelii*, Iași, 1805, operă a lui Teofilact, Arhiepiscop al Bulgariei.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

I. BIBLIOGRAFII

- Bianu I., Hodoș N., **Bibliografia românească veche. 1508-1830**, vol. I, vol. IV, București, 1903.
- Cernavodeanu P., **Revista istorică română. 1931-1947. Bibliografie critică**, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1977.
- Georgescu-Tistu N., **Bibliografia publicațiilor privitoare la cultura română veche**, vol. 3, 1935-1936, București.
- Teodorescu B., **Istoria bibliografiei române**, Ed. Enciclopedică Română, București, 1972.
- Idem, **Nicolae Iorga. 1871-1940**, Ed. Științifică și Enciclopedică, Ed. Militară, București, 1976.

II. SINTEZE

a. generale

- Condurachi E. (sub redacția), **Dobrogea**, Ed. Sport-Turism, București, 1978.
- Giurescu C.C., Giurescu D., **Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi**, Ed. Albatros, București, 1975.
- Iorga N., **Istoria românilor**, vol. VI, București, 1938.
- Idem, **Istoria românilor din Ardeal și Ungaria**, București, 1915.
- ***, **Istoria României**, vol. II-III, Ed. Academiei, București, 1962, 1964.

b. speciale

- Berza M. (sub redacția), **Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare**, Ed. Academiei, București, 1964.
- Breazul G., **Pagini din istoria muzicii românești**, Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1970.
- Cartojan N., **Cărțile populare în literatura românească**, vol. I, București, 1974.
- Cornea P., **Originile romantismului românesc**, București, 1972.
- Costăchel V., Panaitescu P.P., Cazacu A., **Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)**, Ed. Științifică, București, 1957.
- Daicoviciu C., Pascu Șt. și alții, **Din istoria Transilvaniei**, Ed. Academiei, București, 1961.
- Dobrescu N., **Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia**, București, 1932.
- Dragomir S., **Istoria Dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea**, vol. I, Sibiu, 1920.
- Duțu Al., **Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII**, București, 1969.
- Gherea C.C., **Din trecutul culturii muzicale românești**, Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor din R.P.R., București, 1965.
- Iorga N., **Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor**, ed. a II-a, vol. I, Ed. Ministerului de Culte, București, 1928.
- Idem, **Istoria învățământului românesc**, ed. a-II-a, București, 1971.
- Idem, **Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688**, București, 1904.
- Idem, **Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea. 1688-1821**, vol. I-II, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1969.

- Loghiu C., **Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918**, Cernăuți, 1926.
- Massoff I., **Teatrul românesc. Privire istorică**, vol. I, Ed. pentru literatură, București, 1961.
- Meteș Șt., **Emigrări românești din Transilvania în secolele XVIII-XX**, Ed. Științifică și Pedagogică, București, 1977.
- Idem, **Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria**, vol. I, Arad, 1918.
- Păcurariu M., **Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII**, Sibiu, 1968.
- Rosetti Al. (sub redacția), **Istoria literaturii române**, vol. I, Ed. Academiei R.P.R., București, 1964.
- Șchiau O., **Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval**, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978.

III. Lucrări speciale

- Armbruster A., **Historiographische Berzühungen**, în „Rev. des Études Sud Est Europ.”, nr. 1, 1975.
- Balaur D., **Biserici din Moldova de răsărit. Jud. Lăpușna (1928). Însemnări care au trecut Prutul**, în „Biserica Ortodoxă Română”, an LII (1934), nr. 3-4.
- Breazu L., **Începuturile teatrului românesc**, în „Gând românesc”, an V, 1937.
- Ciuhandu Gh., **Ce ni spune o „Pravilă” dela Arad**, în „Hotarul”, an. III (1936), nr. 2-3.
- Constantinescu-Iași P., **Circulația vechilor cărți bisericești românești în Basarabia sub ruși**, în „Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău”, vol. XIX (1929).
- Crăciun I., **Tiparul la românii din Transilvania**, în „Revista Teologică”, an. XXXI (1941), nr. 3-4.

- Cristache-Panait I., **Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene**, în „Glasul Bisericii”, an. XXXI (1972), nr. 11-12.
- Idem, **Tipărituri târgoviștene, din al XVIII-lea veac, în sate transilvănene**, în vol. **Târgoviște, cetate a culturii românești**, București, Ed. Litera, 1974.
- Démeny L., **Cartea și tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre țările române în secolul al XVI-lea**, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. VI, 1973.
- Dimitrescu F.C., **Stolnicul Constantin Cantacuzino. Însemnări de călătorie la Constantinopol, Veneția, Padova (1665-1669)**, în **Contribuții la istoria limbii române vechi**, București, 1973.
- Dragomir S., **Relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea**, în „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom. XXIV, 1911-1912.
- Erbiceanu E., **Bărbați culți greci și români și profesorii din academiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650-1821)**, București, 1905.
- Feneșan C., **Circulația cărților din secolul al XVII-lea**, în „Studia Universitas Babeș-Bolyai”, an. XVII (1972), fasc. I, Seria Historica.
- Iorga N., **Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române**, București, 1914.
- Idem, **Contribuții la istoria învățământului în țară și străinătate (1780-1830)**, în „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom. XXIX, Mem. secț. lit., nr. 2, 1906.
- Idem, **Cronicele muntene**, în „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom. XXI, 1899.
- Idem, **Francisc Racoczy al II-lea întemeitorul conștiinței naționale ungurești și românii**, în „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom. XXXIII, Mem. Secț. ist., nr. 1.

- Idem, **Mărunțișuri istorice culese din Ungaria**, Tip. „Poporul român”, Budapesta, 1904.
- Idem, **Nou despre Nicolae Milescu**, în „Revista Istorică”, vol. XXIV (1938), nr. 4-6.
- Idem, **O hartă a Țării-Românești din c. 1780 și un geograf dobrogean**, în „Analele Academiei Române”, S. II, Tom. XXXVI, Mem. Secț. ist., nr. 25, 1914.
- Kleim K.K., **Der Humanist unr Reformator Johannes Honterus**, Sibiu, München, 1935.
- Lazăr V., **Din arhiva fostului corp XII armată austriacă (Sibiu)**, în „Revista Teologică”, an. XXV (1935), nr. 1-2.
- Lupaș I., **Începuturile domniei lui Matei Basarab și relațiunile lui cu Transilvania**, București, 1933.
- Idem, **Mitropolitul Varlaam al Moldovei**, Cluj, 1935.
- Idem, **Rolul tiparului în pregătirea unității naționale**, în „Țara Noastră”, an XI (1932), nr. 32.
- Lupeanu Al., **„Biblioteca centrală din Blaj”**, în „Boabe de grâu”, nr. III (1932), nr. 12.
- Marian Fl.S., **Înscripțiuni de pe manuscrite și cărți vechi din Bucovina**, Suceava, 1900.
- Marinescu M.C., **Umanistul Ștefan Bergler (1680-1738). Viața și activitatea sa**, în „Revista istorică română”, an. XI-XII (1941-1942).
- Mitric O., **Cartea românească veche în județul Suceava. Catalog**, Suceava, 1992, vol. I-IV.
- Meteș St., **Serban-Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal**, 1915.
- Molin V., **Aria de răspândire a cărții de Rîmnic în Banat în secolul al XVIII-lea**, în „Mitropolia Olteniei”, an. XVI (1964), nr. 11-12.
- Molin V., **Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea**, în „Mitropolia Banatului”, an. XIV (1964), nr. 4-6.

- Molin V., **O legătorie de cărți a Rîmnicului ambulantă, activând în eparhiile din Moldova**, în „Mitropolia Olteniei”, an. XVII (1965), nr. 5-6.
- Mureșianu A., **„Școalele naționale centrale” și liceul „Andrei Șaguna” din Brașov**, în „Boabe de grâu”, an. IV (1933), nr. 4.
- Nussbücher G., **Johannes Honterus. Sein Leben und Werke im Bild**, ediția a II-a, București, 1974.
- Panaiteescu P.P., **Mircea cel Bătrân**, Casa școalelor, București, 1944.
- Idem și Dumitrescu D.D., **Însemnări din cărțile bisericești din Timișoara**, în „Revista Istorică”, an. VIII (1922).
- Patachi L., **Cărți vechi religioase din Țara Hațegului pe o listă din 1857**, în „Mitropolia Ardealului”, an. IV (1953), nr. 7-8.
- Pop Șt., **Colegiul național Sf. Sava**, în „Boabe de grâu”, an. IV (1933), nr. 7.
- Prodan D., **Supplex Libellus Valahorum**, București, 1967.
- Sebastian St., **Cărți călătore**, în „Revista Reologică”, an. XXV (1935).
- Ștefănescu Albotă Gh., **Unul din „ultimii cronicari munteni” prin Bucureștii secolului al XVIII-lea**, în „Glasul Bisericii”, an. XXXI (1972), nr. 1-2.
- Ștefănescu I., **Legende despre Sf. Constantin în literatura română**, în „Revista istorică română”, an. I (1931), fasc. III.
- Ștefănescu Ștefan, **Mihai Viteazul – unificator de țară**, în vol. **60 de ani de la făurirea statului național unitar român**, Tipografia Univ. București, 1978.
- Șimanschi L. (sub îngrijirea), **Petru Rareș**, Editura Academiei, București, 1978.
- Ștrempel G., **Copiști de manuscrise românești până la 1800**, vol. I, Editura Academiei, București, 1959.
- Teodorescu B., **Circulația vechii cărți religioase de București (1508-1830)**, în „Glasul Bisericii”, an. XX (1961), nr. 9-10.

- Veress A., **Note la amănuntele ungurești din letopisețul Țării Moldovei al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul**, în „Revista istorică română”, an. III (1933), fasc. IV.
- Vlad D. Matei, **Din lupta poporului român pentru unitate politică în evul mediu**, în „Analele de istorie”, an. XXIV (1978).

IV. Izvoare

a. editate

- Bârlea I., **Însemnări din bisericile Maramureșului**, în vol. XVII din colecția „Studii și documente” a lui N. Iorga, București, 1909.
- Cantacuzino Constantin, **Istoria Țării Românești**, în **Cronicari munteni**, Ed. M. Gregorian, vol. I, București, 1961.
Chronistiashe Aufzeichnungen in der Matrikiel des Honterusgymnasiums, în „Quellen”, I.
- Corfus I., **Însemnări de demult**, Ed. Junimea, Iași, 1975.
- Costin Miron, **Istorie de crăia ungurească**, în **Opere**, Ed. P.P. Panaitescu, București, 1958.
- Idem, **Letopisețul Țării Moldovei**, în **Opere**.
- Costin Nicolae, **Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601**, Ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942.
Cronica lui Macarie, în **Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI**, publicate de I. Bogdan, Ed. revăzută de P.P. Panaitescu.
- Hermann Michael, **Historische Anmerkungen**, în „Quellen”, VI.
- Iorga N., **Documente românești din Arhivele Bistriței**, partea I-II, Ed. Librăriei Socec & Comp., București, vol. I, 1899-1900.
- Idem, **Legăturile principatelor române cu Ardealul de la 1601-1699**, în **Studii și documente cu privire la istoria românilor**, vol. IV, Ed. Ministerului de instrucție, Suceava, 1902.

- Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc**, ed. critică C. Grecescu-D. Simonescu, București, 1960.
- Kraus Georg, **Cronica Transilvaniei. 1608-1665**, ed. Duzinchievici și E. Reus-M'rza, București, 1965.
- Kusch Laurentius, **Diarium (1653-1661)**, în „Quellen”, VI.
- Lutsch Johannes, **Diarium (1607-1661)**, în „Deutsche Fundgruber zur Geschichte Siebenbürgens”, I, Cluj, 1838.
- Seraphim W.F., **Sieben Geschichte des Petrus Mederus eines Suchsischen „Poeta laureatus” des XVII jahrhunderts**, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, XXIII, 1, 1890.
- Ureche Grigore, **Letopisețul Țării Moldovei**, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959.

b. inedite

- Filstich Johann, **Excerpta Patriae vicinarum que regionum concernentia**, Arh. Stat. Brașov, Fond Bis. Neagră, IV F 125.
- Idem, **Historia Ecclesiastica totius Transylvaniae**, Arh. Stat. Brașov, Fond Honterus, ms. Nepaginat, nr. 310, I, §130.
- Idem, **Tentamen Historiae Vallachicae**, Arh. Stat. Brașov, Fond Bis. Neagră, I, F 20/5.
- Idem, traducerile făcute Letopisețului Cantacuzinesc, cronicii lui Radu Popescu și a celei lui Radu Greceanu, Arh. Stat. Brașov, Fond. Bis. Neagră, IV, F 123, IV F 159 și IV F 124.
- Soterius Georgius, **Moldavorum reguli (1357-1607): De ducibus Valachiae (1330-1722)**, Arh. Stat. Sibiu, A 1-5, nr. 133.

DE ACELAȘI AUTOR:

- **Gânduri postume** - debut literar și de grafică (Suceava, 1996);
- **Bucovina - pământ românesc 1918-1993** (Suceava, 1993);
- **Județul Suceava, ghid turistic** (Suceava, 1998);
- **Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea** (Iași, 1997), lucrare premiată de Fundația Culturală a Bucovinei;
- **Huțulii - o minoritate din Bucovina** (Suceava, 1998), editor, redactor și coautor;
- **Pagini de istorie locală - Societatea Culturală "Ștefan cel Mare" - Bucovina, un deceniu în slujba Bucovinei** (Suceava, 2000);
- **Pârteștii de Jos, 1415-2000** (Suceava, 2000, sub red. dr. Ioan Ieșcu), coautor;
- **Toate drumurile duc la... Putna. Ghidul turistic complet și practic al Moldovei lui Ștefan cel Mare și Sfânt** (Suceava, 2001), editor, redactor și coautor;
- **Destine românești** (romanul țăranului bucovinean, soldat în armata austro-ungară, pe fronturile europene și în prizonierat siberian - în pregătire pentru anul 2003).

